

„Degintas, bet nesudegęs“: Pirčiupių reikšmės ir jų kaita sovietinėje ir nepriklausomoje Lietuvoje

Dr. Zigmas Vitkus

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Herkaus Manto g. 84 (VI korpusas), LT-92294
Klaipėda
El. p. zigmas.vitkus@ku.lt

Anotacija. Straipsnyje nagrinėjama Pirčiupių memorialo – pirmojo Lietuvos SSR įsteigto memorialo „hitlerinio teroro aukoms“ atminti – raida ir Pirčiupių kaimo sunaikinimo istorijos vaidmuo sovietinėje ir nepriklausomos Lietuvos atminimo kultūrose. Sovietmečiu naudojantis šia istorija siekta pagrįsti esminį ideologinį teiginį, jog nacių represijų, teroro ir masinių žudynių taikinyis buvo visa „tarybų“ Lietuvos visuomenė, sykiu diegtas ambivalentiškas Pirčiupių kaip taikaus lietuvių valstiečių kaimo, sunaikinto hitlerininkų, ir aktyvaus „partizanų kaimo“ vaizdinys. Atgimimo laikotarpiu Pirčiupių memorialo akcentas ir vienas iš Lietuvos SSR kultūros kanono simbolių – Motinos skulptūra – nebuvo pašalinta, tačiau pati Pirčiupių sunaikinimo istorija, dėl kontrreakcijos į intensyvią Pirčiupių istorijos panaudą sovietmečiu ir šiuo laikotarpiu sukurtas reikšminės asociacijos, kitų Lietuvos atminimo politikos prioritetų bei socioekonominių aplinkybių tapo antraeile atminimo vieta bei ilgainiui palankia terpe trečiosioms šalims plėtoti savąjį istorijos naratyvą.

Esminiai žodžiai: *Pirčiupiai, Pirčiupių Motina, paminklai, kultūros paveldas.*

Abstract. The article examines the development of the Pirčiupiai Memorial – the first memorial established in the Lithuanian SSR to commemorate the “victims of Hitler’s terror” – and the role of the story of the destruction of the village of Pirčiupiai in the memory cultures of the Soviet and independent Lithuania. During the Soviet era, this story was used to substantiate the essential ideological statement that the target of Nazi repression, terror, and mass murder was the entire “Soviet” Lithuanian society, and at the same time, an ambivalent

image of Pirčiupiai as a peaceful Lithuanian peasant village, destroyed by the Nazis, and an active “partisan village” was introduced. During the revival period, the highlight of the Pirčiupiai memorial and one of the symbols of the cultural canon of the Lithuanian SSR – the sculpture of the Mother – was not removed, but the story of the destruction of Pirčiupiai itself, due to the counter-reaction to the intensive use of the history of Pirčiupiai in the Soviet era and the significant associations created during this period, other priorities of Lithuanian commemoration policy and socioeconomic circumstances became a secondary place of remembrance and, in the long run, a favorable medium for third parties to develop their own historical narrative.

Keywords: *Pirčiupiai, Mother of Pirčiupiai, monuments, cultural heritage.*

Įvadas

Pirčiupiai buvo pirmoji didelė nacių okupacijos laikotarpio masinių žudynių vieta, kurioje Lietuvos SSR valdžia nutarė įsteigti „hitlerinio teroro aukų“ memorialą. 1957 m. buvo paskelbtas vienas pirmųjų chruščiovmečiu atvirų architektūros konkursų Lietuvos SSR paminklui Pirčiupiuose sukurti, o Gedimino Jokūbonio monumento Pirčiupių *Motina* atidengimas ir Pirčiupių muziejaus atidarymas 1960 m. buvo komunikuojamas kaip respublikinės reikšmės įvykis. Veikiausiai nesuklysimė pasakę, kad apie Pirčiupius žinojo ir turbūt buvo lankęsi daugelis Lietuvos SSR gyventojų, o šio kaimo sunaikinimo istorija sovietiniame istorijos naratyve savo simboline reikšme lyginta su panašiais Čekoslovakijos Lidicės, Prancūzijos Oradūre prie Glano, Baltarusijos Chatynės ir kitų kaimų, kuriuos taip pat sunaikino nacių Vokietijos baudžiamieji daliniai, likimais.

Iki šiol nėra keltas klausimas, kodėl LKP(b) CK atkreipė dėmesį būtent į Pirčiupių istoriją, kodėl tai atsitiko būtent XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje, nebandyta iširti, kokius šio kaimo sunaikinimo vaizdinius buvo bandoma įdiegti į Lietuvos SSR gyventojų istorinę sąmonę ir koks buvo šių vaizdinių likimas po 1990-ųjų? Pagaliau kodėl Lietuvai atgavus nepriklausomybę ir pradėjus vykdyti savą atminimo politiką Pirčiupių istorija, nors ir likusi kai kuriuose mokyklų vadovėliuose, netapo nacionaliniu mastu svarbia Lietuvos atminimo vieta, lietuviškąja Lidice ar Oradūru? Kur ieškoti tokio, sakyčiau, „drungno“ Pirčiupių tragedijos marginalumo Lietuvos atminimo kultūroje priežasčių: pačioje istorijoje, o gal jos interpretacijoje, tiksliau – ypač intensyvioje Pirčiupių istorijos panaudoje propagandai sovietmečiu? Taip pat kas lėmė, kad pastaraisiais metais Pirčiupiai buvo tapę trečiųjų šalių minkštosios galios veikimo objektu?

Šie ir kiti klausimai skatina imtis Pirčiupių memorialo raidos tyrimo, sykiu Pirčiupių kaimo sunaikinimo istorijos reikšmių (ir reikšmingumo) kaitos analizės. Šios reikšmės nesunkiai identifikuojamos trijose aplinkose, į kurias atlikdamas tyrimą kreipiau

dėmesį, būtent: Pirčiupių „Motinos“ monumento ir jį supančios architektūrinės aplinkos semantikoje, Pirčiupių muziejaus ekspozicijoje ir Pirčiupių istorijos sklaidoje viešojoje komunikacijoje – periodinėje spaudoje ir publicistikoje. Šiuo straipsniu siekiau atskleisti Pirčiupių sunaikinimo istorijos panaudą politiniams tikslams sovietmečiu ir šios istorijos reikšmę (-es) nepriklausomoje Lietuvoje bei memorialo genezę ir ją veikusius politinius ir socialinius veiksnius. Pasirinktas tyrimo objektas atspindi svarbiausius XX–XXI a. Lietuvos (ir Lietuvos SSR) atminimo politikos posūkius.

Metodologinės priegios ir chronologinės ribos

Chronologinės pasirinkto tyrimo ribos apima 78 metų laikotarpį, pradedant spontanišku nesankcionuotu aukų atminimu Pirčiupiuose dar karo metais ir pirmaisiais sovietų valdžios bandymais panaudoti Pirčiupių sunaikinimo istoriją politiniais tikslais, baigiant pastarųjų metų atminimo ceremonijomis ir jų reprezentacija spaudoje. Tyrimui atlikti pasirinkau *atvejo analizės*, *aprašomąjį* ir *interpretacinį* metodus. Pirmieji du leido rekonstruoti Pirčiupių memorialo raidą, trečiasis padėjo gautus duomenis paaiškinti realiame politiniame, socialiniame ir kultūriniame kontekste. Į Pirčiupių memorialą žvelgiau dvejopai: kaip į galios diskurso įtvirtinimo įrankį ir simbolį (sovietmečiu) bei politiškai neutralią atminimo erdvę (po 1990-ųjų). „Atminimo politiką“ šiame tekste apibrėžiu kaip daugiau ar mažiau tikslingą ir organizuotą valstybės institucijų veiklą, kuria formuojamos, palaikomos ir kontroliuojamos tam tikros praeities įvykių interpretacijos, o „atminimo kultūrą“ – kaip reikšmių sistemą, užgimstančią ir išreiškiamą per įvairias komunikacines praktikas (atmintinas dienas, šventes, valstybės simbolius, viešąsias diskusijas ir kalbas, atminimo ženklus ir ceremonijas prie jų, muziejų ekspozicijas ir kt. praeities sudabartinimo instrumentus). Valstybės vykdoma atminimo politika yra vienas iš atminimo kultūros formavimo veiksnių.

Šaltiniai ir literatūra

Sovietmečiu apie Pirčiupius rašyta daug, tačiau vargu ar didžiąją dalį šių rašinių galėtume laikyti *istoriografija*. Šio laikotarpio rašiniai apie Pirčiupius – daugiausia dokumentų rinkiniai, dokumentinės apybraižos ir kelionių vadovai. Bene pirmasis apie šią vietą ėmė rašyti žurnalistas Vincas Uždaviny¹. 1958 m. pasirodžiusi V. Uždavinio dokumentinė apybraiža *Pirčiupio tragedija* su papildymais ir korekcijomis buvo

¹ Vincas Uždaviny (1902–1983) tarpukariu dalyvavo skautų ir ateitininkų veikloje, reiškėsi kaip žurnalistas, pasižymėjo kaip keliautojas ir fotografas. Tremtinys. Grįžęs iš tremties, padedamas tuomet Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo pirmininko Justo Paleckio, pabandė pritapti prie naujos santvarkos: tapo Vilniaus ekskursijų biuro gidu, organizavo ekskursijas po Vilnių ir Pirčiupius.

perleista šešis kartus². Aštuntajame dešimtmetyje „etatiniu“ rašytoju apie Pirčiupius tapo Sigitas Sinkevičius³. Dėmesio Pirčiupiams skirta įvairiuose leidiniuose: Sigito Krivicko brošiūroje⁴, įvairiuose enciklopediniuose leidiniuose⁵ ir kt. Konceptualiai apie Pirčiupių monumentą specialiam leidinyje yra rašęs SSRS menotyrininkas Vladimiras Rogačevskis⁶ ir Lionginas Šepetys⁷. Idėjų ir formuluočių, kaip pasakoti apie Pirčiupius jaunajai kartai, Lietuvos SSR gidai ir mokytojai galėjo pasisemti rekomendacijose moksleivių ekskursijoms⁸, o su Pirčiupių sunaikinimo eiga ir nusikaltimo vykdytojų liudijimais – perskaitę specialų dokumentų rinkinį⁹.

Pirčiupių sunaikinimo istorijos populiarumui Lietuvos SSR bene daugiausia įtakos turėjo valstybės užsakymus vykdžiusių menininkų kūriniai. SSRS minint 15-ąsias *Pergalės Didžiajame Tėvynės kare* (toliau – DTK) metines ir 20-ąsias sovietų valdžios „atkūrimo“ Lietuvoje metines, 1960 m. pasirodė Justino Marcinkevičiaus poema¹⁰ bei ta pačia proga – Teisučio Makačino kantata¹¹. 1980 m. SSRS ekranus išvydo Lietuvos kino studijoje sukurtas vaidybinis filmas *Faktas*, kurį režisavo Almantas Grikevičius, o scenarijų parašė Vytautas Žalakevičius.¹² Pasak menotyrininkės Jūratės Visockaitės, šis kūrinys turėjo tapti dar vienu kūriniu, „kokybe ir populiarumu prilygstančiu „Pirčiupių motinos“ paminklui ir J. Marcinkevičiaus poemai“¹³. Manytina, kad šis filmas, turint galvoje didelį peržiūrų skaičių, turėjo didelės įtakos įtvirtinant populiarųjį Pirčiupių kaimo sunaikinimo vaizdinį Lietuvos SSR (ir SSRS) gyventojų istorinėje sąmonėje.

Siužetai apie Pirčiupius šmėžavo ir daugelyje Lietuvos SSR radijo ir televizijos komiteto prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos sukurtų dokumentinių filmų – tai daugiausia

² UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupio kaimo tragedija*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, 93 p.

³ SINKEVIČIUS, Sigitas. *Pirčiupiai*. Vilnius: Mintis, 1974.

⁴ KRIVICKAS, Sigitas. *Didžiojo Tėvynės karo vietomis*. Vilnius: Mintis, 1976, p. 4.

⁵ *Великая Отечественная Война, 1941–1945: энциклопедия*. Гл. ред. М. Козлов, Москва, 1985, с. 560; GLEMŽA, Jonas. *300 kultūros paminklų*. Vilnius: Mintis, 1980, p. 228.

⁶ РОГАЧЕВСКИИ, Владимир. *Мать Пирчюписа: памятник жертвам фашизма*. Москва: Государственное издательство Искусство, 1964.

⁷ ŠEPETYS, Lionginas. *Žmogus, menas aplinka*. Vilnius: Vaga, 1978, p. 298–301.

⁸ *Rekomendacijos moksleivių ekskursijai maršrutu Paneriai–Pirčiupiai–Vilnius, skirtos Tarybinės liaudies žygdarbiui Didžiajame Tėvynės kare atminti*. Vilnius, 1986, p. 20–24.

⁹ Kai kurie rinkinio dokumentai skelbti Lietuvos SSR periodinėje spaudoje: *Švyturyje*, 1967, Nr. 10; 1971, Nr. 12; 1974, Nr. 10 ir *Kalba Vilnius*, 1968, Nr. 22.

¹⁰ MARCINKEVIČIUS, Justinas. *Kraujas ir pelenai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960, 144 p.

¹¹ MAKACINAS, Teisutis. *Pirčiupio pelenai* (kantata). Vilnius, 1960 [žiūrėta 2021 03 23]. Prieiga per internetą: <https://www.mic.lt/lt/baze/klasikine-siuolaikine/kuriniu-paieska/6071/>.

¹² 1981 m. Kanų festivalyje šis filmas rodytas skambesniu pavadinimu „Nulinė kraujo grupė“.

¹³ VISOCKAITĖ, Jūratė. *Restauracija: Faktas*. 1980 [žiūrėta 2020 02 26]. Prieiga per internetą: <https://literaturairmenas.lt/kinas/jurate-visockaite-restauracija-faktas-1980>.

patosiška medžiaga apie įvairių delegacijų vizitus Pirčiupiuose ir „atgimusio“ kaimo gyvenimą¹⁴.

Po 1990-ųjų, išskyrus proginius straipsnius vietos spaudoje, apie Pirčiupius rašyta mažai. Iš įvairių rašinių išskirčiau du publicistinius straipsnius, publikuotus 1990-aisiais *Gimtajame krašte*. Šio savaitraščio Kultūros skyriaus vedėja Julija Mušinskienė, remdamasi senųjų Pirčiupių kaimo gyventojų prisiminimais, kvestionavo sovietmečiu nustatytą Pirčiupių kaip „partizanų kaimo“ vaizdinį, teigė, jog sovietų partizanų „šlovė“ užtemdė pačių aukų atminimą bei atkreipė dėmesį į staiga ištikusią Pirčiupių sunaikinimo istorijos užmarštį Atgimimo metais¹⁵. Panašių išvadų priėjo ir Petras Stankeras, kurio rašinys apie Pirčiupius buvo išspausdintas 2009 m. žurnale *Veidas*.¹⁶

Bene daugiausia apie Pirčiupių kaimo sunaikinimą ir istorinį šio įvykio kontekstą iš istorikų cecho yra rašęs Rimantas Zizas¹⁷. Pirčiupių kaimo (ir kitų kaimų Rytų Lietuvoje) sunaikinimą jis yra linkęs vertinti kaip tam tikra prasme bendrą sovietų ir nacių veiklos okupuotoje Lietuvoje rezultatą. Panašios minties laikėsi ir P. Stankeras. Minėtame straipsnyje Pirčiupių kaimo sunaikinimą šis autoriaus interpretavo kaip bolševikų kerštą jiems nepalankiems gyventojams *vokiečių rankomis* ir teigė, jog kaimą sunaikino SS ir policijos 16-ojo pulko 3-iojo bataliono *latvių*, o ne vokiečių, kuopos (tai tikrintinas faktas – tikrai latvių?).¹⁸

Vienintelė mokslinė studija, kurioje atskiras dėmesys skiriamas ne tik pačioms žudynėms, bet ir memorialo istorijai, iki šiol priklauso Ekaterinos Makhotinos plunksnai¹⁹. Savo monografijoje autorė siekė aprėpti materialiąją Antrojo pasaulinio karo atminimo kultūros Lietuvoje pusę – muziejus, paminklus ir memorialus ir atskleisti politinį šios kultūros metmenį. E. Makhotinos knygoje analizuojami visi keturi svarbiausi su Pirčiupių istorija susiję aspektai (žudynės ir jų priežastys, istorinis naratyvas, monumento istorija ir ekspozicijos raida), bet nekalbama apie Pirčiupių raidą nuo 1988-ųjų iki šių dienų.

Bene daugiausia apie Pirčiupius praėjusį dešimtmetį kalbėta 2014 m. įvairių Varėnos rajono įstaigų ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centro (toliau – LGGRTC) organizuotoje konferencijoje, skirtoje 70-osioms Pirčiupių tragedijos metinėms atminti²⁰.

¹⁴ *Pirčiupis gyvas* [žiūrėta 2021 12 22]. Prieiga per internetą: <http://www.e-kinas.lt/objektas/kinas/0744/tarybu-lietuva-nr-21;Šviesiųsvajųžmonės>. Prieiga per internetą: <http://www.e-kinas.lt/objektas/kinas/0912/sviesiu-svaju-zmones>.

¹⁵ MUŠINSKIENĖ, Julija. Netiesa apie Pirčiupį. *Gimtas kraštas*, 1990, rugsėjo 27–spalio 3, spalio 4–10, p. 7.

¹⁶ STANKERAS, Petras. Didelė mažo kaimo tragedija. *Veidas*, 2009, birželio 1, Nr. 22, p. 42–43.

¹⁷ ZIZAS, Rimantas. *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, 607 p.

¹⁸ STANKERAS, Petras. Didelė mažo kaimo tragedija. *Veidas*, 2009, birželio 1, Nr. 22, p. 42–43.

¹⁹ MAKHOTINA, Ekaterina. *Erinnerungen an den Krieg – Krieg der Erinnerungen: Litauen und der Zweite Weltkrieg*. Göttingen, 2017, p. 13, 21, 153–172.

²⁰ Konferencija „Pirčiupių tragedijai – 70“ [žiūrėta 2020 02 26]. Prieiga per internetą: <http://genocid.lt/centras/lt/2189/a/>.

Panašiu metu pasirodė keletas tekstų, kuriuose į Pirčiupius bandyta žvelgti „be ideologijos“²¹, nagrinėtas filmo *Faktas* siužetas²², keletas Pirčiupių istorijos sugražinimo į Lietuvos atminimo kultūrą klausimas²³.

Atskirai kaip svarbų šaltinį sovietinės monumentinės propagandos analizei būtina paminėti vieną šio straipsnio atramų – Pirčiupių *Motinos* autoriaus G. Jokūbonio atsiminimus, kuriuose pateikiama unikalių ir informatyvių detalių apie Pirčiupių monumento idėjos ir jos realizavimo genezę bei recepciją²⁴. Šis leidinys, analizuojant sovietinės atminimo politikos tendencijas, gretintinas su 2018 m. pasirodžiusiais vieno iš Kauno IX forto memorialo kūrėjų Alfonso Ambraziūno atsiminimais²⁵ ir Kryžkalnio monumento *Tarybinei armijai – išvadotojai* autoriaus Broniaus Vyšniausko interviu²⁶. Visų šių kūrėjų atsiminimams būdingas bandymas pateikti savo veiklą Lietuvos SSR kaip moderuotą ir visgi priešstatą režimui.

Istorinis kontekstas

1943 m. pabaigoje Rūdninkų giria – didžiausias Lietuvos miškų masyvas, susisiekiantis su Gudų giria Baltarusijoje – tapo aktyvių sovietų partizanų, lenkų pogrindžio kovotojų, spontaniškai ir valdžios įsakymais susibūrusių lietuviškų kaimų savisaugininkų, nacių karinių ir policinių formuočių veikimo ir susirėmimų teritorija ir bene stipriausios įtampos zona nacių okupuotoje Lietuvoje. 1944 m. Rūdninkų girioje būta apie 2 tūkstančių sovietų partizanų ir su jais besislapstančių žmonių, į kuriuos vietinių gyventojų požiūris buvo iš esmės neigiamas, netgi priešiškas, kas kėlė rimtą rūpestį šių partizanų veiklos organizatoriams²⁷.

Abipus Vilniaus–Eišiškių plento išsidėsčiusią Pirčiupių gyvenvietę, kurią supa Rūdninkų giria, sudarė dvi gyvenvietės: Senieji ir Naujieji Pirčiupiai. Tarpukariu Pirčiupiai priklausė Lenkijos Respublikai, o pagal 1939 m. spalio 10 d. Lietuvos Respublikos ir SSRS sutartį kartu su 1922 m. Lenkijos aneksuoto Vilniaus krašto dalimi

²¹ MIČIULIENĖ, Jūratė. Pirčiupių tragedija be sovietinės propagandos. *Lietuvos žinios*, 2014, liepos 18, p. 10–11.

²² VISOCKAITĖ, Jūratė. *Restauracija: Faktas*, 1980 [žiūrėta 2020 02 06]. Prieiga per internetą: <https://literaturairmenas.lt/kinas/jurate-visockaite-restauracija-faktas-1980>.

²³ VITKUS, Zigmas. *Pirčiupiai – maskvėnų ar mūsų?* [žiūrėta 2020 02 06]. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1184281/zigmas-vitkus-pirciupiai-maskvenu-ar-musu>.

²⁴ JOKŪBONIS, Gediminas. *Kai žaidė angelai. Atsiminimai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 89–109.

²⁵ AMBRAZIŪNAS, Alfonsas. *Dekonstruktivyvizmo pradmenys*. Marijampolė: Piko valanda, 2018.

²⁶ Kad nebijotume anūkams į akis pažiūrėti. Skulptorių Bronių Vyšniauską kalbina Julius Norkevičius. *Tiesa*, 1994, kovo 9, Nr. 46, p. 9.

²⁷ Rūdninkų girios partizanų veiklą organizavo tuomet LKP Pietų srities komiteto pirmasis sekretorius Genrikas Zimasas. ZIZAS, Rimantas. *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 424

atiteko Lietuvai. Vinco Uždavinio duomenimis, Naujuosiuose Pirčiupiuose, kurie buvo išsidėstę dešinėje plento į Eišiškes pusėje, 1944 m. vasarą nuolat gyveno 36 lietuvių (dzūkų) šeimos, iš viso 143 asmenys²⁸. Maždaug už 7 km nuo Pirčiupių bazavęsi sovietų partizanai užmezgė (savanoriškai ar priverstinai) ryšį su pavieniais kaimo gyventojais, kas galėjo turėti įtakos Pirčiupių kaimo sunaikinimui 1944-ųjų birželį, nors vargu ar tai buvo pagrindinė priežastis.

Bendra Pirčiupių sunaikinimo schema ir detalės yra paveldėtos iš sovietinės istoriografijos ir iki šiol iš esmės nėra sukritikuotos. Rūdninkų girioje veikęs Raudonosios armijos generalinio štabo Žvalgybos valdybai pavaldus 14-asis diversantų būrys 1944 m. birželio 3-iosios rytą kelyje Eišiškės–Vilnius, už 1,5 km nuo Pirčiupių kaimo, užpuolė SS ir policijos 16-ojo pulko konvojų. Nuo minų ir kulku žuvo 6 vokiečių kareiviai, 8 dingo be žinios, vienam pavyko pabėgti²⁹. Tos pačios dienos vidurdienį iš Eišiškių atvykę to paties pulko 3-iojo bataliono kareiviai, vadovaujami Lietuvos generalinės srities kovos su partizanais štabo (*Banden-Kampfstab in Litauen*) vado Valterio Titelio (*Walter Titel*) apsupo kaimą ir jį sunaikino. Brutali nacių reakcija prieš pirčiupiečius plaukė iš nacių saugumo tarnybos ir kariuomenės vadų nusistatymo už panašius partizanų veiksmus bausti visus apylinkės gyventojus³⁰. V. Uždavinio duomenimis, birželio 3 d. buvo nužudyti 104 Pirčiupių gyventojai ir 15 jame viešėję arba pro šalį keliavę asmenys. Tarp aukų buvo 49 vaikai. Liko gyvi 39 žmonės: 16 jų tą dieną buvo išvykę, 14, pasak V. Uždavinio, „slapstėsi miške“ (dirbo laukuose ir „partizanavo“), 9 žmonėms egzekucijos metu pavyko ištrūkti³¹.

Baudžiamosios akcijos metu pirčiupiečiai ir kaime viešėję kitų kaimų žmonės buvo suvaryti į kelis gyvenamuosius namus bei kluonus ir juose sušaudyti bei sudeginti (šaudant padegamosiomis kulkomis). Kartu buvo sudegintos 26–27 sodybos, gyventojų turtas išgrobstytas, gyvuliai išvaryti. Kaip vyko žudynės, galima spręsti iš SS ir policijos 16-ojo pulko kareivių liudijimų. Otas Oilicas (*Otto Eulitz*) 1949 m. SSRS teismo organams sakė: „1944 m. birželio mėn. kelyje Vilnius–Eišiškės įvyko partizanų užpuolimas. Keršydami pulkininkas lt. Titelis, vyr. lt. Akermanas (adjutantas), kpt. Meškė įsakė sudeginti kaimą – jo pavadinimo neatsimenu – gyventojus sušaudyti, o galvijus konfiskuoti. Gyventojai (vyrai, moterys, vaikai) buvo suvaryti į klojimą ir kulkosvaidžiu

²⁸ UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupio tragedija*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960, p. 65.

²⁹ *Pirčiupių žudynės* [žiūrėta 2021 03 24]. Prieiga per internetą: <http://genocid.lt/centras/lt/2631/a/>; *Pirčiupių tragedijos kaltininkai* [dokumentų rinkinys]. Sudarė Kazys Rukšėnas. Vilnius: Mintis, 1975, p. 12. ZIZAS, Rimantas. Lietuvos piliečių ne žydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės. In DIECKMANN, Christoph; TOLEIKIS, Vytautas; ZIZAS, Rimantas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje*. Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 118.

³⁰ RUDLING, A. Per. The Khatyn Massacre in Belorussia: A Historical Controversy Revisited. *Holocaust and Genocide Studies* 26. Spring, 2012, No. 1, p. 32–33.

³¹ UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupis*. Vilnius: Mintis, 1969, p. 24.

sušaudyti. Tai mačiau pats. Po to buvo padegtas visas kaimas (apie 20 namų).³² Valteris Švetmanas (*Walter Schwetmann*) 1948 m. duodamas parodymus pasakojo: „Visi kaimo gyventojai, apie 38–40 žmonių³³, buvo suvaryti į klojimą. Aš, kaip vyresnysis, turėjau policininkus išdėstyti ir šiuos žmones šaudyti <...>. Aš šaudžiau pistoletu. Kiek sušaudžiau, neprisimenu. Iš viso sudegino 30–40 namų. Tuo laikotarpiu kitos kuopos darė tą patį kituose kaimuose.“³⁴ Panašiai 1947 m. liudijo ir Bernardas Šmidemanas (*Bernard Schmidemann*): „Eidamas prie vežimo, užsukau į namą, ten paėmiau pirštinių ir mėlynos medžiagos atraizą. Po to mačiau, kaip gyventojus pradėjo šaudyti klojime. Šaudė visus: moteris, senius, vaikus. Girdėjau baises dejonas ir riksmus. Riksmiškai nenutilo ir pasibaičius šaudymui. Taigi, dalis žmonių klojime buvo sudeginti gyvi.“³⁵ Turima faktografinė medžiaga leidžia pastebėti, kad dalis žudynes vykdžiusių vokiečių kareivių manė, kad baudžiamoji akcija vykdoma ne prieš lietuvius, bet prieš lenkus³⁶.

Panašu, kad norėta sušaudyti ir Senųjų Pirčiupių gyventojus (anapus plento), tačiau šio sumanymo atsisakyta užprotestavus ten įsteigto atsparos punkto viršininkui³⁷.

Pirčiupių kaimo gyventojų žudynės buvo pati didžiausia ir vėliausia pagal aukų skaičių baudžiamoji operacija prieš vietos civilius gyventojus, įvykdyta nacistinės okupacijos laikotarpiu. Panašios keršto ir įbauginimo operacijos Lietuvoje buvo įvykdytos tik nacių Vokietijos ir SSRS karo pradžioje. Visas jas išprovokavo raudonarmiečių išpuoliai prieš vokiečių karius iš pasalų³⁸. Lyginant Baltarusijos SSR nacių SS ir policijos dalinių vykdytas baudžiamąsias operacijas³⁹ su tomis, kurios buvo įvykdytos Lietuvoje, pastarosios buvo pavienės ir atsitiktinio pobūdžio: lietuviai nebuvo nacių represijų ir teroro taikinys, be to, laikyti sąlyginai bendradarbiaujančia visuomene. Maža to, sovietinis partizaninis judėjimas, kurio veiksmai galėjo išprovokuoti baudžiamąsias operacijas Lietuvoje iki

³² *Pirčiupių tragedijos kaltininkai* [dokumentų rinkinys]. Sudarė Kazys Rukšėnas. Vilnius: Mintis, 1975, p. 53.

³³ Tikėtina, kad V. Švetmanas kalbėjo tik apie tuos, kurių šaudyme dalyvavo pats, nes savo parodymuose mini „kitus kaimus“. Visgi turbūt kalbėta apie vieną kaimą – Pirčiupiai tada buvo didelė gyvenvietė.

³⁴ *Pirčiupių tragedijos kaltininkai* [dokumentų rinkinys]. Sudarė Kazys Rukšėnas. Vilnius: Mintis, 1975, p. 51.

³⁵ Ten pat, p. 50.

³⁶ Ten pat, p. 44. Sargybos kareiviai taip pat kalbėję su aukomis lenkiškai. Žr. DOVYDAITIS, Jonas. 120 gyvų lietuvių ugnyje. *Tiesa*, 1944, rugpjūčio 12, Nr. 31, p. 2.

³⁷ DOVYDAITIS, Jonas. 120 gyvų lietuvių ugnyje. *Tiesa*, 1944, rugpjūčio 12, Nr. 31, p. 2.

³⁸ 1941 m. birželio 23 d. Švendūnos kaime (Raseinių r.) naciai sušaudė 11 vyrų, o kaimą sudegino. Tą pačią dieną buvo sunaikintas Ablingos kaimas (Klaipėdos r.): sušaudyti 42 šio ir gretimo Žvaginių kaimo gyventojai, o kaimas sudegintas. Tą pačią dieną nužudyti mažiausiai penki Kirciliškės kaimo (Seinų aps.) gyventojai. Masiškiausios žudynės įvykdytos Alytuje. Čia per klaidą buvo sušaudyti 42 lietuvių sukilėliai. DIECKMANN, Christoph; TOLEIKIS, Vytautas; ZIZAS, Rimantas. *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje*. Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 91–92.

³⁹ 1969 m. Baltarusijos SSR atidarytame Chatynės memoriale atmintini 186 kartu su gyventojais nacių sunaikinti Baltarusijos kaimai. 1941–1944 m. šioje SSR naciai įvykdė 140 baudžiamųjų akcijų, prilygusių Chatynės kaimo sunaikinimui (1943 m. kovo 22 d. Chatynėje buvo nužudyti 149 žmonės). Žr.: RUDLING, P. A. The Khatyn Massacre in Belorussia: A Historical Controversy Revisited. *Holocaust and Genocide Studies* 26, Spring, 2012, No. 1, p. 29–58.

1943 m. pabaigos, buvo silpnas⁴⁰, kaip ir, beje, lenkų partizanų veikla Rytų Lietuvoje. Pažymėtina, kad pagrindiniu savo priešu lenkų pagrindis laikė lietuvius ir sovietus, o su nacių valdžia dėl pragmatinių sumetimų netgi bendradarbiavo⁴¹.

Sovietų partizanų judėjimą nacių okupuotoje Lietuvoje tyrinęjusio R. Zizo teigimu, Pirčiupių sunaikinimą lėmė ne atsitiktinės priežastys, kaip kad Ablingos atveju, bet sovietų partizanų veikla kaimo apylinkėse, taip pat tai, kad dalis pirčiupiečių įsitraukė į šią veiklą arba buvo jai palankūs. R. Zizo žodžiais tariant, „vokiečiai turėjo pagrindo laikyti Pirčiupius „raudonuojū“, sovietų partizanus remiančiu kaimu“. Nors šiame straipsnyje nekeliu sau tikslo išsiaiškinti, „kaip buvo iš tikrųjų“ (o tik kaip buvo *representuojama*), visgi leisiu sau pastebėti, kad šiam gana vienareikšmiškam teiginiui trūksta dokumentinio pagrindinio. Jį formuluojant iš esmės remtasi Teofilio Mončiunsko sovietų partizanų Trakų brigados vado teiginiu apie išskirtinę pirčiupiečių pagalbą⁴², o kitoje vietoje tiesiog konstatuojama, kad turima medžiaga (kokia ši medžiaga, nenurodoma), kad „Pirčiupių kaimas palaikė palyginti glaudžius ryšius su sovietiniais partizanis“⁴³.

Aukų (pa)laidojimas ir spontaniškas atminimas

Naciai Pirčiupius paliko vėlyvą birželio 3-iosios popietę. Nužudytųjų palaikus vietos gyventojams buvo leista palaidoti tik po savaitės – birželio 11 d. Iki tol žudynių vietą, pasak V. Uždavinio, saugojo sargybos punkto kareiviai, bazavęsi Senuosiuose Pirčiupiuose, kitomis dienomis jie pakartotinai apliejo degalais aukas ir padegė, kad liktų tik pelenai⁴⁴. Leidimą palaidoti aukas iš šio punkto įgulos viršininko išrūpino Valkininkų parapijos vikaras kun. Juozas Bardišauskas (1945 m. sovietų valdžios areštuotas, išvežtas į lagerius, nušautas 1951 m.). Šis leidimas, gavus SS ir policijos štabo pritarimą, buvo išduotas su sąlyga, kad laidotuvėse dalyvaus mažas žmonių būrelis, o apeigos atliekamos „labai tyliai ir mažame [žmonių rate]“⁴⁵. Tiesa, yra duomenų, kad kun. J. Bardišauskas slapta įdavė fotoaparatą palaikus rinkusiems žmonėms ir prašė fotografuoti⁴⁶. Aukų

⁴⁰ ZIZAS, Rimantas. Raudonųjų partizanų ir Pietryčių Lietuvos kaimo savisaugos ginkluoti konfliktai 1943 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1(15) [žiūrėta 2021 12 20]. Prieiga per internetą: <http://genocid.lt/Leidyba/15/zizas.htm>.

⁴¹ BUBNYS, Arūnas. *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais. Lenkų pagrindis 1939–1945 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, p. 298.

⁴² ZIZAS, Rimantas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 514–515.

⁴³ Ten pat, 215.

⁴⁴ UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupio tragedija*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960, p. 32–33.

⁴⁵ *Pirčiupių tragedijos kaltininkai* [dokumentų rinkinys]. Sudarė Kazys Rukšėnas. Vilnius: Mintis, 1975, p. 38.

⁴⁶ MUŠINSKIENĖ, Julija. Netiesa apie Pirčiupį. *Gimtasis kraštas*, 1990, rugsėjo 20–26, Nr. 38, p. 7.

palaikai buvo sudėti į dvi dėžes-karstus (kitur – susukti į drobes⁴⁷). Į vieną dėžę buvo surinkti vyrų, į kitą – moterų ir vaikų palaikai (prieš žudynes moterys ir vyrai buvo atskirti). Jie buvo palaidoti Juozo Uždavinio kluono vietoje, kur buvo sudeginti pirmieji 15 vyrų⁴⁸.

1947 m. (kitais duomenimis, iškart po įvykio) Pirčiupiuose buvo pastatyti trys medine statinių tvorele aptverti monumentalūs kryžiai⁴⁹. Ant jų ties moterų ir vyrų kapais atsirado du identiški užrašai „Ilsėkitės motinos ir seserys / tėveliai ir broliai“. Trečiasis kryžius iškilo gretimo Čebatorių kaimo gyventojų Motiejaus Verbaičio iniciatyva Pirčiupiuose žuvusiam jo sūnui ir seseriai atminti. V. Uždavinys pažymi, kad kryžiai stovėjo visose aštuoniose vietose, kuriose vyko žudynės⁵⁰. Galima daryti prielaidą, kad iki monumentalių kryžių pastatymo palaidojimo vietą žymėjo paprastesni atminimo ženklai – laikini nedidukai mediniai kryžiai, galbūt tradicinės lietuviškos kompozicijos iš žemės, lauko gėlių ir akmenų – savotiški *spontaniškai sukurti paminklai (grassroots memorials)*⁵¹. Anos Miloševič pastebėjimu, šio tipo paminklai visose kultūrose atlieka terapinę susitaikymo su netikėtu praradimu, traumos įveikimo, taip pat solidarumo su aukomis funkciją⁵².

Pirčiupiuose nužudytų žmonių atminimas iškart tapo ne tik aukų artimųjų, bet ir aplinkinių kaimų bendruomenių kolektyvinės atminties dalimi: kasmet birželio 3 d. Valkininkų bažnyčioje buvo užsakomos Mišios, melstasi ir prie jau minėtų trijų kryžių, kaip minėta, žymėjusių aukų palaidojimo ir pirmosios vyrų grupės sudeginimo vietą, rinktasi ir per Vėlines į tradicines dzūkiškas apeigas. XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje šią „šakninę“ spontaniškai gimusią ir trylika metų gyvavusią tradiciją ėmė stelbti jau Lietuvos SSR valdžios inicijuotos atminimo ceremonijos, nors alternatyvūs atminimo ritualai taip pat nedingo, kaip ir alternatyvūs prisiminimai – jie buvo palaikomi intymioje šeimų atmintyje. Pažymėtina, kad šeštajame dešimtmetyje valdžiai ruošiantis pertvarkyti buvusią žudynių vietą, bandyta ją ginti: pavyko išsaugoti tris kryžius, tačiau jaudinančio liaudiško užrašo „Ilsėkitės motinos ir seserys / tėveliai ir broliai“ nebeliko.

⁴⁷ DOVYDAITIS, Jonas. 120 gyvų lietuvių ugnyje. *Tiesa*, 1944, rugpjūčio 12, Nr. 31, p. 4.

⁴⁸ Ten pat, p. 40.

⁴⁹ AVERKIENĖ, Rūta. *Pagerbė Pirčiupių tragedijos aukas* [žiūrėta 2021 03 30]. Prieiga per internetą: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2016/06/10/likim_02.html.

⁵⁰ UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupio tragedija*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960, p. 37.

⁵¹ Bene pirmą kartą terminą „spontaniški paminklai“ (spontaneous memorials) pavartojo etnografas Jack'as Santino 1992 m. esė apie žmogžudysčių vietas Šiaurės Airijoje, kurios tapo aukų pagerbimo vietomis.

⁵² MILOŠEVIČ, Ana. Ar memorialai gali gydyti? *Kelionė*, 2020, Nr. 2(14), p. 48–54.

Pirčiupių atminimo institucionalizavimas

Pirčiupių sunaikinimo istorijos panaudos politiniais tikslais potencialas buvo identifikuotas iškart po įvykio. Genrikas Zimanas jau 1944 m. birželio 19 d. rašė Antanui Sniečkui: „Vokiečių žvėriškumai turi būti kuo plačiau pagarsinti Lietuvoje ir užsienyje. Pirčiupių įvykius panaudosime kviesdami gyventojus į ginkluotą kovą.“⁵³ Tais pačiais metais *Tiesoje* pasirodė didelis straipsnis apie kaimo sunaikinimą⁵⁴. Materialų pavidalą tokia panauda įgijo tik po 13 metų, kai SSRS (ir Lietuvos SSR) imta vykdyti aktyvesnę atminimo politiką – iš esmės, kaip žinoma, diegiant visos tarybinės liaudies kovos, vadovaujamos Komunistų partijos, DTK naratyvą ir visos tarybinės liaudies (ar tautų) bendrą likimą hitlerinės Vokietijos okupacijoje (apie tai netrukus kalbėsiu plačiau).

1957 m. Pirčiupiuose atsirado pirmasis valdžios sankcionuotas atminimo ženklas, kuriame aukos buvo „sutarybintos“. Tai buvo cementinis antkapis su atminimo lenta, kurio įrašas skelbė: „Šioje vietoje palaidoti palaikai tarybinių žmonių, kuriuos vokiškieji okupantai ir buržuaziniai nacionalistai sudegino gyvus Pirčiupių kaime 1944 metų birželio 3 d.“ (žemiau buvo iškalta ir penkiakampė žvaigždė)⁵⁵. Naujasis objektas buvo pastatytas ant aukų kapavietės, prie anksčiau minėtų trijų kryžių, tad kėlė semantinį disonansą. Jį stiprino ir atminimo įrašai: jautrus, asmeniškąs liaudiškąs užrašas ėmė konkuruoti su įprastų ideologinių klišių sukalta šalta informacija (tarybinių žmonių palaikai *versus* seserys ir broliai).

Tai, kad valdžia prisiminė būtent šeštojo dešimtmečio pabaigoje, lėmė kelios aplinkybės. XX a. šeštąjį dešimtmetį Lietuvos SSR valdžia turėjo kitų, daug „rimtesnių“ prioritetų: tvirtinosi okupuotoje Lietuvoje, dorojosi su ekonominėmis ir socialinėmis problemomis, o mirus Josifui Stalinui, tarpuvaldžiu, lūkuriavo. Dauguma žydų genocido vietų (tuo metu vadintų „broliškais kapais“), kurių Lietuvos teritorijoje buvo daugiau kaip 200, šiuo laikotarpiu taip pat nebuvo tvarkomos. Santykinai daugiau dėmesio šeštajame dešimtmetyje sulaukė sovietų armijos karių kapai, bet ir jų tvarkymo procesas vyko vangiai⁵⁶. Tokį vangumą, be aukščiau minėtų veiksnių, lėmė ne tik kiti valdžios prioritetai, bet ir giluminė lietuviškosios visuomenės (ir netgi vietos valdžios⁵⁷) nepagarba šiai armijai, taigi ir jos rėmėjams partizanams, ypač jos veiklai 1941 ir 1944–1945 m., ji vertinta kaip svetima, smurtinga Lietuvą užėmusi jėga⁵⁸.

⁵³ G. Zimano (Jurgio) 1944 m. birželio 19 d. radiograma A. Sniečkui. *LYA*, f. 1, ap. 1, b. 413, l. 65.

⁵⁴ DOVYDAITIS, Jonas. 120 gyvų lietuvių ugnyje. *Tiesa*, 1944, rugpjūčio 12, Nr. 31, p. 2, 4.

⁵⁵ SINKEVIČIUS, Sigitas. *Pirčiupiai*. Vilnius: Mintis, 1974, p. 112.

⁵⁶ ZAKŠAUSKIENĖ-ARLAUSKAITĖ, Inga; ČERNIAUSKAS, Norbertas. Palaidojimo vietos problemos Lietuvoje: ideologinė ir statybinė betonizacija. *Kariai. Betonas. Mitas. Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos karių palaidojimo vietos Lietuvoje*. Vilnius: Vilnius universitetas, p. 36–39.

⁵⁷ Ten pat, p. 44.

⁵⁸ STONČIUS, Justas; VITKUS, Hektoras; VITKUS, Zigmąs. *16-osios lietuviškosios šaulių divizijos kariai žydai: istorija ir atminimas*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2020, p. 116.

Tai, jog Pirčiupių ir kitų nacių okupacijos laikotarpio masinių žudynių vietų sutvarkymu Lietuvos SSR (ir SSSR) susidomėta būtent XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje, galima paaiškinti keletu aplinkybių. XX SSRS KP suvažiavime pasmerkus Stalino asmens kultą, bandantis įsitvirtinti chruščiovinis režimas ieškojo naujo savilegitimacijos pagrindo. Juo tapo epinė SSRS gyvenusią tautų patirtis DTK metu žuvusių ir nužudytų civilių gyventojų atminimas, stalinistinio režimo ligi tol ignoruotas⁵⁹. Be to, visuomenę turintis konsoliduoti naratyvas apie vieningą didvyrišką SSRS liaudies (ir tautų) kovą su hitlerininkais tapo ypač naudingas intensyvėjančio Šaltojo karo kontekste, kuriame, kaip žinoma, vienu pavojingiausių SSRS priešų kartu su JAV XX a. 6–7-ajame dešimtmečiais laikyta Vakarų Vokietija. Ji sovietiniame naratyve sieta su nacių Vokietija ir vaizduota kaip nacių politikos tesėja.

Dar viena priežastis, kodėl Lietuvos SSR valdžia atsigrėžė į „hitlerininkų nusikaltimų“ vietas būtent šeštojo dešimtmečio pabaigoje, buvo ta, kad šios vietos (kaip kultūros paminklai) buvo itin prastai tvarkomos, jei išvis tvarkomos, apskritai apleista buvo visa muziejinkystės sfera⁶⁰. Pirčiupių atveju šis apleidimas, manytina, nebuvo juntamas, kadangi masinių žudynių vietą ir kapus savo iniciatyva prižiūrėjo vietos gyventojai, kitaip nei žydų žudynių vietas, kurių tiesiog nebuvo kam prižiūrėti: daugelis jų liko pažymėtos ir apauginėjo krūmais bei medžiais. Panašiai būta ir su sovietų karių kapais. Šie nors ir buvo pažymimi, kaip minėta, nelabai kam rūpėjo...

Aptariamam laikotarpiu SSRS mastu dėmesio sulaukė ir kitos su DTK susijusios vietos: 1959 m. pradėtas statyti Stalingrado memorialas su 85 m aukščio *Tėvynės-Motinos* skulptūra (atidarytas 1967 m.), 1956 m. memorialas Piskariovo kapinėse Leningrade (atidarytas 1960 m.). 1963 m. buvo atidarytas memorialas „hitlerininkų nusikaltimų“ aukoms Mažajame Trostenece, Baltarusijoje, o 1969 m. – ir Chatynėje. Panašus procesas, leidžiantis kalbėti netgi apie memorialų bumą, vyko ir kitose šalyse: 1958 m. tokia institucija ėmė veikti Buchenvalde (VDR), 1959 m. Ravensbriuke (VDR), 1961 m. Zaksenhauzene, 1965 m. Dachau (VFR), 1964 m. Treblinkoje (LLR), 1965 m. Nauengame (VFR, 1965 m.), 1967 m. Aušvice ir kt. Daugelyje šių vietų buvo atlikti archeologiniai ir istoriniai tyrimai, jos imtos saugoti kaip istorijos paminklai. Šie procesai, kaip netrukus pamatysime, atsispindėjo ir Pirčiupiuose.

Tai, kad memorialas „hitlerinio teroro aukoms“ (tai bendra formuluotė, taikyta visoms masinių žudynių vietoms) atsirado Pirčiupiuose, o ne kur nors kitur, lėmė trys vietinės aplinkybės: Pirčiupiai buvo lietuvių (dzūkų) kaimas, taigi, žvelgiant lietuviško

⁵⁹ ZELTSER, Arkadi. *Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union*. Jerusalem: Yad Vashem, 2018, p. 100.

⁶⁰ Naująjį istorijos politikos kursą išreiškė du svarbūs LKP(b) CK 1958 m. gegužės 12 d. priimti nutarimai: nutarimas dėl geresnės kultūros paminklų, apimančių istorijos, archeologijos, architektūros, meno paminklus, apsaugos bei kitas, tą pačią dieną priimtas nutarimas „Dėl geresnio archyvinių dokumentų ir faktų, demaskuojančių buržuazinius nacionalistus, panaudojimo partinėje propagandoje“. 1958 m. gegužės 12 d. LKP(b) CK biuro nutarimas „Dėl geresnio archyvinių dokumentų ir faktų, demaskuojančių buržuazinius nacionalistus, panaudojimo partinėje propagandoje“. *LYA*, f. 1771, ap. 191, b. 527, l. 11–12.

LKP CK (b) akimis, „savos“ tautos žudynių vieta, savaime suprantama, gali rezonuoti didžiajai visuomenės daliai stipriau nei, tarkime, Paneriai ar Kauno IX fortas, kuriuos reikėjo „lituanizuoti“. Kita aplinkybė – Pirčiupių aukų neanonimiškumas – visas jas buvo galima įvardyti vardais ir pavardėmis, eksponuoti fotografijas. Tačiau esminės įtakos, kodėl memorialas atsirado būtent Pirčiupiuose, turėjo galimybė susieti šio kaimo sunaikinimo istoriją su netoliese veikusiais sovietų partizanais. Tiesa, ši sąsaja kėlė tam tikrų keblumų: vokiečių konvojaus užpuolimo karinis tikslingumas, žinant, kad už tokius veiksmus gali būti sunaikinti aplinkiniai kaimai, galėjo būti nesunkiai kvestionuojamas.

Formaliai vietos mokytojo Kazio Astaškos iniciatyva, valdžiai pritarus, 1956 m. buvo atlikti masinių žudynių vietos Pirčiupiuose kasinėjimai, kuriuos vykdė šio mokytojo vadovaujami mokiniai. Šių kasinėjimų metu buvo atkasti ir pažymėti dviejų sudegintų sodybų pamatai, o žudynių vietoje rasti asmeniniai aukų daiktai (karoliai, sagos, segės, raktai ir kt.) saugoti būsimajam muziejui. Oficialų sprendimą Pirčiupiuose pastatyti paminklą „fašistinio teroro aukoms“ atminti ir įkurti čia muziejų LKP(b) CK priėmė 1957 m. Ruošiantis įgyvendinti šį projektą valdžia, kaip jau minėta, ketino pašalinti daugiau kaip dešimtmetį aukų kapą žymėjusius tris kryžius (žadėta toje vietoje įrengti mauzoliejų), tačiau, pasipriešinus vietos gyventojams, kryžiai liko savo vietoje⁶¹. Šie kryžiai, beje, buvo atnaujinti 1984 m., ruošiantis minėti kaimo sunaikinimo 40-metį. Suprantama, ši restauracija sieta su kryžiaus kaip lietuvių liaudies meno pavyzdžio, o ne religinio ženklo atnaujinimu.

Nors trys kryžiai ant aukų kapo išliko, buvo pašalinti visi kryžiai, stovėję kitose žmonių deginimo vietose. Ligi tol Pirčiupiai galėjo būti vadinami Kryžių kaimu (palyg. Kryžių kalnas). Vietoj jų atsirado cementiniai antkapiai / informaciniai ženklai su formaliais įrašais, informuojančiais, kieno namas ar ūkinis pastatas čia stovėjo ir kas žuvo (pvz., „Juozo ir Vinco Saulėnų 1944 VI 3 hitlerinių okupantų ir buržuazinių nacionalistų sudeginto gyvenamojo namo liekanos atkastos 1960 m.“). Šie pertvarkymai, galima sakyti – erdvės apvalymas nuo sovietų valdžiai svetimų ženklų – žymėjo Pirčiupių tapsmą oficialia, vartojant to meto frazeologiją, „hitlerinio teroro“, nukreipto prieš „tarybinius žmones / liaudį“, aukų bei „kovotojų“ pagerbimo vieta.

Šį tapsmą simboliškai užbaigė 1957 m. birželio 15 d. įvykęs pirmasis oficialus „masinis“ mitingas Pirčiupiuose⁶². Tą dieną juose buvo atidengtas būsimo paminklo vietą žymintis kertinis akmuo, o birželio 16 d. *Tiesoje* šiam renginiui pristatyti Pirčiupių istorijai skirti 3 iš 4 šio laikraščio puslapių⁶³. Pastebėsiu, jog tiek šiame renginyje (kaip ir 1960 m. įvyksiančiame paminklo atidaryme) Pirčiupiai Antrojo pasaulinio karo metu reprezentuoti kaip, viena vertus, taikus kaimas, sunaikintas hitlerininkų, kita vertus – sovietų partizanams talkinęs kaimas, o bendrai – masinių kaip Lietuvos gyventojų žudynių, siekiant „išvalyti išrinktajai rasei Rytų erdvę“, simbolis (žr. poeto Teofilio Tilvyčio ir kt. kalbų publikacijas *Tiesoje*).

⁶¹ Pokalbis su Onute Dičkanciene 2020 m. balandžio 2 d.

⁶² UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupis*. Vilnius: Mintis, 1969, p. 26.

⁶³ „Fašizmo aukų atminimas“. *Tiesa*, 1957, birželio 16, Nr. 141, p. 1–3.

Paminklo Pirčiupiuose konkursas ir jo rezultatai

Iki XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigos didžiausią dėmesį SSRS (ir Lietuvos SSR) valdžia skyrė sovietų karių kapų (oficialiai – Raudonosios armijos karių kapų) tvarkymui ir naujų memorialų steigimui, nors ši veika Lietuvos SSR buvo daugiau formalaus atsiskaitomojo pobūdžio⁶⁴. E. Makhotinos pastebėjimu, Pirčiupiai buvo pirmoji *masinių žudynių* vieta Lietuvos SSR, kurią numatyta artikuliuoti architektūriškai ir, pridėsiu nuo savęs, veikiausiai pirmoji *Motinos-Tėvynės* skulptūra Lietuvos SSR. E. Makhotinos žodžiais tariant, Pirčiupiai turėjo tapti „pavyzdine vieta „atminties darbui“, kuriai jėgą teiktų vietos autentiškumas“⁶⁵. Lietuvos SSR kultūros ministras Lionginas Šepetys tokius memorialus vėliau apibūdino kaip „estetines aplinkos idėjinės-meninės šventoves“⁶⁶.

Praėjus pusmečiui nuo pirmojo mitingo Pirčiupiuose ir kartinio akmens pastatymo 1957 m. gruodžio 21 d. Lietuvos SSR Kultūros ministerija paskelbė „atvirą konkursą Eišiškių rajono Pirčiupių kaime nuo hitlerinio teroro žuvusiems paminklo projektui sukurti“⁶⁷. Tiesa, iš pradžių projektą bandė vykdyti Varėnos rajono valdžia (davė užsakymą Vilniaus „Dailės“ kombinatui, vienam iš trijų meninės produkcijos kūrimo centrų Lietuvos SSR), tačiau paminklo kūrimo iniciatyvą netrukus perėmė ministerija. G. Jokūbonis savo atsiminimuose rašė, kad iš esmės tai buvo kviestinis konkursas, nors galėjo dalyvauti skulptoriai bei architektai iš šalies⁶⁸. Paminklo Pirčiupių kaimo aukoms atminti idėjos projektai turėjo būti pristatyti iki 1958 m. sausio 20 d., taigi užduočiai įgyvendinti buvo skirtas lygiai mėnuo.

Konkurso žiuri perspektyviausiu išrinko jauno skulptoriaus G. Jokūbonio projektą, nors jam teko varžytis su labiau patyrusiais konkurentais: Juozas Burneika dirbo su architektu Vytautu Gabriūnu, Bronius Vyšniauskas ir Juozas Kėdainis su architektais Algimantu ir Vytautu Nasvyčiais, o Konstantinas Bogdanas su Vytautu Brėdikiu ir Vytautu Čekanausku. Konkursui G. Jokūbonis pristatė du skirtingus eskizus: pirmajame – po gaisro likusio nulūžusio kamino kompozicija, antrajame – apibendrintų formų monumentali gedinčios moters figūra⁶⁹. Aiškinamajame rašte autorius pažymėjo: „Vaizduojama giliai susimąsčiusios moters, stovinčios gaisravietėje, figūra. Akmens

⁶⁴ ZAKŠAUSKIENĖ-ARLAUSKAITĖ, Inga; ČERNIAUSKAS, Norbertas. Palaidojimo vietos problemos Lietuvoje: ideologinė ir statybinė betonizacija. *Kariai. Betonas. Mitas. Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos karių palaidojimo vietos Lietuvoje*. Vilnius: Vilnius universitetas, p. 44.

⁶⁵ MAKHOTINA, Ekaterina. *Erinnerungen an den Krieg – Krieg der Erinnerungen: Litauen und der Zweite Weltkrieg*. Göttingen, 2017, p. 13, p. 153.

⁶⁶ ŠEPETYS, Lionginas. *Žmogus, menas aplinka*. Vilnius: Vaga, 1978, p. 285, 287, 300.

⁶⁷ Atviro konkurso Eišiškių rajono Pirčiupių kaime nuo hitlerinio teroro žuvusiems paminklo projektui sukurti sąlygos. *LLMA*, f. 1, b. 159, l. 4.

⁶⁸ JOKŪBONIS, Gediminas. *Kai žaidė angelai. Atsiminimai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 89.

⁶⁹ Ten pat, p. 89.

papėdėje apdegusio, nulaužo, bet vėl žaliuojančio ažuolo kamienas.⁷⁰ Skulptūrą iš pradžių, kaip įprasta, planuota išlieti iš bronzos, tačiau vėliau idėja pakito.

Konkurso žiuri sprendimas pagal tuomet galiojusią nerašytą tvarką nebuvo galutinis. Jį turėjo patvirtinti aukštesniųjų Lietuvos SSR institucijų atstovai. Iš pradžių „susi- maščiusios moters“ eskizas buvo nuneštas Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojui Kaziui Preikšui. G. Jokūbonis savo atsiminimuose rašė: „Pastatėm „Motiną“ ant mažo apskrito saloninio stalelio jo didžiulio kabineto kampe. Žvilgtelėjęs iš tolo, Preikšas pasišiaušė, susiraukė ir sugriaudėjo: „Tai ką, jai dar septynis kalavijus į krūtinę susmeigsit! Nepatinka man ši *boba!*“⁷¹, bet iš esmės neatmetė. K. Preikšui, manytina, galėjo nepatikti, kad konkursą laimėjo ne tuo metu įprasta herojų (-ė) vaizduojanti skulptūra, bet susimaščiusi, ant pelenų ir griuvėsių stovinti „boba“ su nosine, o ne kalaviju rankoje (kaip kad, tarkime, 1958 m. Tbilisyje iškilusi *Kartlis Deda*)⁷².

LKP(b) CK atstovo K. Preikšo vertinimas persidavė toliau. Tuo metu Vilniaus dien- raštyje *Vakarinės naujienos* pasirodžiusiam E. Tamulaičio straipsnyje rašyta: „Skulptūra savo nuotaika atitiko liaudies tragedijos dvasią, savo formos sprendimu buvo labai artima lietuvių liaudies meno tradicijoms <...>, *nors autoriui ir buvo pasiūlyta praplėsti temą, kad joje atsispindėtų ir kovos, pasipriešinimo momentai*“ (išskirta mano – Z. V.)⁷³. 1958 m. balandį G. Jokūboniui pavyko „patobulinti“ modelį, išryškinant paminėtus momentus: skulptūros delnai susigniaučė į kumščius, dešinioji ranka buvo atitraukta nuo veido ir nuleista kiek žemiau. Pradiniam projekte nuo išgyvenimų palenkta moters galva – ištiesinta. Be to, skulptūros veide atsirado pykčio (pagiežos?) emocija⁷⁴. 1959 m. liepą LKP(b) CK su Antanu Sniečkumi priešakyje skulptūrą aprobavo.

1959 m. pabaigoje buvo išlieta gipsinė natūralaus 5,5 metro dydžio figūra, o 1960 m. pradžioje prasidėjo darbai su akmeniu. Dirbta specialiai tam įrengtose dirbtuvėse Užupyje. G. Jokūbonis jau nepriklausomybės metais prisiminė dirbęs prie Pirčiupių „Motinos“ su „pietizmu ir sakrališka nuotaika“⁷⁵. Kaip jau minėta, iš pradžių skulptūrą planuota išlieti iš bronzos, tačiau, kintant figūros koncepcijai, nuspręsta ją iškalti iš akmens – granito⁷⁶. Tuo metu, pasak G. Jokūbonio, tokio dydžio skulptūros iš granito Lietuvoje niekas nebuvo kalęs, taigi autorius vyko konsultuotis su „Brolių kapų“ ir

⁷⁰ РОГАЧЕВСКИ, Владимир. *Мать Пирчюписа: памятник жертвам фашизма*. Москва: Государственное издательство Искусство, 1964, c. 8.

⁷¹ JOKŪBONIS, Gediminas. *Kai žaidė angelai. Atsiminimai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 91.

⁷² Už įžvalgą apie „septynis kalavijus“ krūtinėje (kaip kančios simbolį) vs. kalaviją rankoje (kaip kovos simbolį) esu dėkingas kolegai Hektorui Vitkui.

⁷³ TAMULAITIS, E. Pirčiupio aukoms atminti. *Vakarinės naujienos*, 1958, birželio 3.

⁷⁴ 1985 m. išleistoje „Didžiojo Tėvynės karo enciklopedijoje“ rusų kalba kaip tik ir pastebima, jog senos lietuvių valstietės figūra „pilna skausmo ir pykčio“. *Великая Отечественная Война, 1941–1945: энциклопедия*. Гл. ред. М. Козлов. Москва, 1985, c. 560.

⁷⁵ JOKŪBONIS, Gediminas. *Kai žaidė angelai. Atsiminimai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 92.

⁷⁶ Medžiaga skulptūrai buvo atgabenta iš Ukrainos SSR, Žitomiro apskrities, Golovino karjero.

Laisvės paminklo Latvijoje autoriais, o dirbo akmentašiai sentikiai iš Zarasų krašto⁷⁷. Jiems, beje, *Motinos* skulptūroje tai pat esą pritrūko konkretumo. Čia jų požiūris sutapo su ugningos SSRS kultūros ministrės Jakaterinos Furcevos požiūriu, kuri *Motiną* palygino su abstrakčių formų „Skitų boba“ ir tiesiog ignoravo⁷⁸.

Griežti, netgi grubūs valdžios vertinimai atspindėjo ne tik tuo metu įprastą Gulago dvasios persmelktą bendravimo stilių sovietmečiu, sovietinio viršininko mentalitetą, bet ir perteikė tuo metu aukščiausios SSRS valdžios skleistą nepasitenkinimą abstrakčia kūryba. Tiesa, Pirčiupių *Motinos* abstraktumą buvo nesunku apginti referuojant į šio objekto sąsajas su lietuvių liaudies dievdirbių kūryba (jų kurtoms figūroms taip pat būdinga apibendrinta kompozicija, vidinė įtampa ir išorinė ramybė⁷⁹). Pastebėtina, kad panašūs skulptūros išraiškos aspektai kaip privalumas Lietuvos SSR spaudoje akcentuoti apibūdinant 1972 m. Kryžkalnyje atidengtą kitą granitinę „motiną“⁸⁰. Lyginant šias dvi skulptūras krinta į akis tik tai, jog Kryžkalnio *Motinos* raiškoje nebuvo liūdesio ir pykčio motyvų, autorius joje stengėsi labiau perteikti įtampą, kylančią iš Raudonosios armijos laukimo.

Motinos monumentas buvo vienas iš trijų Pirčiupių memorialo elementų. Kiti du: Vytauto Gabriūno suprojektuota memorialinė siena ir muziejus, įkurdintas mokyklos pastate. Iš pradžių buvo numatyta šioje sienoje iškalti įgilintus linijinius reljefus, vaizduojančius sovietų partizanų kovas, ir J. Marcinkevičiaus žodžius: „Dek širdie, kad nebūtų deginami žmonės“, tačiau LKP(b) CK instruktoriui Vytautui Radaičiui pasiūlius sienoje atsirado kitokia, standartinė ir emociškai mažiau paveiki frazė: „Pirčiupių tragedija daugiau niekada nepasikartos!“⁸¹ G. Jokūbonio siūlymu šioje memorialinėje sienoje buvo iškalti aukų vardai, pavardės ir amžius – visi 119 asmenų. Drįsčiau teigti, kad sumanymas individualizuoti masinių žudynių aukas (ne karius), neištirpdant jų bendroje „aukų“ kategorijoje, tuometėje SSRS atminimo kultūroje (ir ne tik SSRS, bet ir JAV⁸²) buvo gana neįprastas sprendinys.

Įrašas memorialinėje sienoje, pastatytoje už Pirčiupių *Motinos* paminklo, – „Pirčiupių tragedija niekada nepasikartos“ – atspindėjo trilybę žinutę, tiksliau, nuotaiką, kurią norėta sukelti memorialo lankytojams: šie žodžiai galėjo skambėti kaip priesaika,

⁷⁷ JOKŪBONIS, Gediminas. *Kai žaidė angelai. Atsiminimai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 94–95.

⁷⁸ Turėta galvoje klajoklių genčių Vidurio Europoje ir Azijoje viduramžiais statytos antropomorfinės statulos. JOKŪBONIS, Gediminas. *Kai žaidė angelai. Atsiminimai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 104.

⁷⁹ РОГАЧЕВСКИ, Владимир. *Мать Пирчюписа: памятник жертвам фашизма*. Москва: Государственное издательство Искусство, 1964, с 16.

⁸⁰ PRANCKŪNAS, Edvardas. Lietuvių tauta – tarybinei armijai. *Literatūra ir menas*, 1972, rugsėjo 16, Nr. 37.

⁸¹ JOKŪBONIS, Gediminas. *Kai žaidė angelai. Atsiminimai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 96–97.

⁸² STURKEN, Marita. The Wall, the Screen, and the Image: The Vietnam War Memorial. *Representations*, No. 35, Special Issue, Monumental Histories, p. 126–129.

kaip „kerėjimas“ ir(arba) grasinimas. Panašią funkciją šiandien įvairiuose Holokausto atminimo kontekstuose atlieka kitas šūkis – „Niekada daugiau!“ („Never again!“). Su sovietiniu „Niekada daugiau!“, panašu, jį sieja bendra kilmė. Pagal vieną iš versijų, šis šūkis kildintinas iš žydų poeto Ichaako Lambdano 1926 m. hebrajų kalba parašytos poemos *Masada* žodžių: „Masada daugiau niekada nekris!“⁸³ ir 1945 m. Buchenvaldo kalinių nukalto šūkio⁸⁴. Pagal populiarumą sovietinis „Niekada daugiau“ viešojoje retorikoje SSRS konkuravo turbūt tik su čekų pagrindininko Julijaus Fučiko šūkiu „Būkite budrūs“⁸⁵ ir Olgos Bergolc „Niekas neužmirštas, niekas nepamiršta“.

Pirčiupio *Motinos* monumento atidengimas 1960 m. liepos 23 d. tapo, kaip tuomet sakyta, respublikinės reikšmės įvykiu⁸⁶. Renginys transliuotas per radiją, į jį buvo pakviesti ir Lietuvos SSR tuo metu vykusioje Dainų šventėje viešėje užsienio lietuvių, rašė *Tiesa*⁸⁷. Krinta į akis tai – ir tai svarbu – skirtumas, jog, lyginant 1944 m. ir 1957–1960 m. naratyvus, pastaruosiuose itin ryškus Pirčiupių kaip sovietų partizanams palankaus / „partizanų“ ir „kovotojų bei didvyrių“ kaimo vaizdiniai. Mitinge kalbėjęs Genrikas Zimanas teigė, jog „beveik visi Pirčiupio vyrai išėjo į mišką“, Justas Paleckis pasakojo apie Pirčiupių kaimo žmones, „pasiryžusius verčiau mirti stačiomis, nei gyventi kniūbsčia“ ir siejo Pirčiupių sunaikinimą su visos lietuvių tautos būsimu likimu – visišku sunaikinimu. Krinta į akis ir tai, kad tarp kalbėtojų nebuvo aukų artimųjų, nors jie ir buvo pakviesti į tribūną (kalbėjo Lietuvos SSR AT Prezidiumo pirmininkas J. Paleckis, Vilniaus įgulos karių atstovas, du kolūkio pirmininkai ir du sovietų partizanai).

Nors Pirčiupių *Motina*, tiksliau, G. Jokūbonis, jo paties žodžiais tariant, turėjo nemažai priešininkų Lietuvos SSR Dailininkų sąjungoje, jam vis dėlto buvo skirta Respublikinė premija, o 1963 m. įteikta ir SSRS Lenino premija – savotiškas sovietinis „Oskaras“⁸⁸. Šie apdovanojimai signalizavo ne vien tai, kad monumentas Pirčiupių *Motina* buvo laikomas meniškai išskirtiniu objektu, bet ir laisvesnę, nors ir prieštarinę chruščiovinio atšilimo atmosferą, kurioje apdovanojimo galėjo tikėtis ir „kitoniškų“ kūrinių autoriai. E. Makhotinos pastebėjimu, SSSR monumentalistikos kontekste, kuriame dominavo neoklasicistiniai kūriniai, Pirčiupių *Motinos* monumentas išsiskyrė folkloriškumu⁸⁹. Kita

⁸³ BURACK, Emily. *Never again: from a Holocaust phrase to a universal phrase*. [Žiūrėta 2021 02 04]. Prieiga per internetą: <https://www.jpost.com/diaspora/never-again-from-a-holocaust-phrase-to-a-universal-phrase-544666>.

⁸⁴ Anglakalbiamame kontekste šią frazę, panašu, pradėjo populiarinti rabinas Meiras Kahanas, 1968 m. įsteigęs Žydų gynimo lygą („Jewish Defense League“) ir tokią pavadinimą suteikęs 1972 m. pasirodžiusiai savo knygai.

⁸⁵ FUCIKAS, Julius. *Reportažas su kilpa ant kaklo*. Vilnius: Vaga, 1974, p. 151.

⁸⁶ 1960 m. liepos 11 d. LKP CK(b) biuro posėdžio protokolas Nr. 20. *LYA*, f. 1771, ap. 206, b. 145, l. 4, 5, 9, 33.

⁸⁷ Šventai saugosime žuvusių kovos draugų atminimą! *Tiesa*, 1960, liepos 24, Nr. 173, p. 1–2.

⁸⁸ Pirčiupių *Motina* monumentas nukonkuravo Leningrado blokados aukų memorialą Pėskariovo kapinėse ir paminklą Dovydui Sosuniečiui Jerevane.

⁸⁹ MAKHOTINA, Ekaterina. *Erinnerungen an den Krieg – Krieg der Erinnerungen: Litauen und der Zweite Weltkrieg*. Göttingen, 2017, p. 13, 153.

vertus, po kelių patobulinimų skulptūra įgijo idealiam sovietiniam paminklui būdingą bruožą, kaip jį beapibūdintume: pykčio, pagiežos, noro keršyti ar ryžto.

Penki Pirčiupių kaimo sunaikinimo vaizdiniai

Analizuojant sovietinius šaltinius, visų pirma sovietinę publicistiką ir literatūrą, galima nesunkiai identifikuoti bent penkis vaizdinius, kuriuos bandyta pasiūlyti įsivaizduoti Lietuvos SSR visuomenės nariams. Šie vaizdiniai turėjo ne tik padėti šios sovietinės respublikoms gyventojams susidaryti koherentišką ir režimui parankų Antrojo pasaulinio karo istorijos vaizdinį, bet ir atsakyti į tam tikrus klausimus, susijusius su Pirčiupių istorija, pavyzdžiui, apie sovietų partizanų atsakomybę. Iš šių vaizdinių bene ryškiausias buvo Pirčiupių kaip atėjūnų sunaikinto taikingo lietuvių valstiečių kaimo vaizdinys. Viešojoje retorikoje jis konkuravo su Pirčiupių kaip sovietų partizanams artimo ir netgi „partizanų kaimo“ vaizdiniu. Be šių dviejų siužetų, buvo akcentuojamas „lietuviškųjų buržuazinių-nacionalistų“ vaidmuo sunaikinant kaimą bei pabrėžtas aukų sudeginimo faktas (bet ne sušaudymas) ir iš pelenų prisikėlusio kaimo vaizdinys.

1) *Taikaus lietuvių (dzūkų) kaimo vaizdinio* akcentavimas leido atskleisti kontrastą tarp tolydžios ir harmoningos Pirčiupių kaimo kasdienybės ir vėliau sekusio smurto akto, kurį įvykdė atėjūnai. Lietuvos SSR Radijo komiteto redaktorės Zinos Erbšteinatės parengtoje 1959 m. radijo eteryje nuskambėjusioje radijo apybraižoje bylota: „Iš vienos pirkios į melsvą dangų lyg debesėliai ima kilti dūmai. Tai rūpestinga šeiminkė jau krosnį kūrena, pusryčius šeimynai ruošia, duoną rytdienai – sekmadieniui kepa <...>. Kiemuose pasigirsta dar mieguistų, ką tik nuostabių sapnų karalystę palikusių vaikų balsai. Kaimynas per tvorą sveikina kaimyną, žvelgia į dangų, spėlioja, koks bus oras rytoj... Prasideda įprasta ankstyvos vasaros diena Dzūkijos kaimelyje⁹⁰.“ Panašų naratyvą plėtojo ir V. Uždavinyš: „Pirčiupiai ne visi apie tai žinojo [apie vokiečių konvojaus užpuolimą – Z. V.], o tie, kurie žinojo, vis tiek nelabai rūpinosi. Karas. Ar maža karių žūsta. Kuo čia dėti ramūs kaimo gyventojai: artojai, miškų darbininkai, grybautojai, arkliaganiai, piemenys, namų šeiminkės, senutės moterys, pražilę seneliai, vaikai ir kūdikiai...“⁹¹

Taikaus gyvenimo Pirčiupiuose vaizdinys itin ryškus filme *Faktas*, kuriame, kitaip nei J. Marcinkevičiaus poemoje, išvis nėra sovietų partizanų motyvo – kaimo gyventojų lūpomis prabylama tik apie abstraktų „sprogimą ant plento“, užsimerame apie kai kurių vyrų „išėjimą miškan“. Tai, kad Pirčiupių gyventojai turi kažkokią politinę poziciją, galima nuspėti tik iš kelių šio filmo epizodų, kurie išstirpsta taikaus kaimo gyvenimo ir jo sunaikinimo scenose: vienas Pirčiupių gyventojas senukas Pečiukonis

⁹⁰ Pirčiupio tragedija. *Vakarinės naujienos*, 1959, vasario 28.

⁹¹ UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupis*. Vilnius: Mintis, 1969, p. 13

reguliariai klauso Maskvos radijo, o kitas veikėjas sviedžia grumstą lietuvių kilmės vokiečių karininkui Jozefui Šakniui į galvą. Pabrėžtiną Pirčiupių gyventojų taikingumą bene geriausiai atskleidžia viena paskutinių *Fakto* scenų, kai pirčiupiečiai, giedodami liaudies giesmes, patys sueina į kluonus, jų durys uždaromos, o pastatai padegami. Taikaus kaimo vaizdinys kurtas ir Pirčiupių muziejaus ekspozicijoje, kur eksponuota Pirčiupių kaimo pirkios vidaus fragmento rekonstrukcija: stalas su krikštasuole, lovos, papuoštos dzūkiškais audiniais, kuparas <...>⁹², taip pat demonstruotas pirčiupiečių laiškas JTO, kuriame pasisakyta už taiką pasaulyje.

2) Kartu su Pirčiupių kaip taikaus kaimo vaizdiniu koegzistavo priešingas – *Pirčiupių kaip „partizanų kaimo“* vaizdinys. Šio vaizdinio sklaida, manytina, išplaukė iš bendrojo SSRS atminimo politikos siekio DTK istorijoje rasti kiek įmanoma daugiau nesusitaikymo ir kovos motyvų (toks siekis veikiausiai būdingas visoms oficialioms atminimo kultūroms), netgi jei jų ir nebūta arba tik pavieniai atvejai. Pasipriešinimo reikšmės nesunkiai perskaitomos tiek Pirčiupių *Motinos* figūroje, tiek kituose memorialo elementuose. Tarkime, informacinis ženklas memorialo prieigose skelbė neutralią informaciją („Čia, Pirčiupių kaime, 1944 m. birželio 3 d. hitleriniai fašistai sudegino 170 taikių gyventojų – vyrų, moterų, senukų ir vaikų“), memorialinėje sienoje vaizduojamos žūstančios vilties netekusios moterys su vaikais, tačiau vyras į baudėjus žvelgia tiesmukai ir kovingai. Panaši žinutė atsispindi ir muziejuje įrengtame Kazio Morkūno vitraže: čia taip pat vaizduojamos vilties netekusios moterys su vaikais ant rankų ir pabrėžtinai stuomeningas, rūsčiai į baudėjus žvelgiantis vyras.

Sovietiniame naratyve pirčiupiečių atsparumas kildintas iš prieškarinio laikotarpio patirties, kai Pirčiupiai priklausė Lenkijai, o šio kaimo gyventojai, pasak sovietų Lietuvos autorių, turėjo ginti savo „kultūrinės ir nacionalinės teises“. Toks požiūris ištis turėjo istorinį pagrindą. Kaip yra pastebėjęs R. Zizas, neišsiskirsčiusiuose į vienkiemius, solidariuose, į tautiškumą orientuotuose Pietų Lietuvos kaimuose ištis reikėsi pasipriešinimo svetimiesiems, taip pat ir sovietams (tai sovietiniame naratyve, žinoma, buvo nutylima) tradicijos. Lietuvos nepriklausomybės kovų laikotarpiu Dargužiuose ir aplinkiniuose kaimuose vyrai ėjo sargybą, grūmėsi su smulkesniais lenkų daliniais, o nacių okupacijos metais organizavo (iš dalies spontaniškai, iš dalies nacių ir jiems talkininkavusios lietuvių administracijos įsakymu) savisaugą prieš sovietų ir lenkų partizanus⁹³.

Partizaniško Pirčiupių kaimo vaizdinį turėjo sustiprinti Pirčiupių muziejaus ekspozicija (atnaujinta XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje). Greta medžiagos apie kaimo sunaikinimą (kaimo planu, mokyklos kronika ir dienynu, aukų fotografijų faksimilėmis, meno kūrinių, sukurtais apie Pirčiupius valstybės užsakymu, ir aukų asmeniniais

⁹² *Rekomendacijos moksleivių ekskursijai maršrutu Paneriai–Pirčiupiai–Vilnius, skirtos Tarybinės liaudies žygdarbiui Didžiąjame Tėvynės kare atminti*. Vilnius, 1986, p. 20–24, 21.

⁹³ ZIZAS, Rimantas. *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 424.

daiktais) buvo pateikiama informacija apie sovietų partizanų Rūdninkų girioje veiklą: eksponuoti atsišaukimai, žeminėse rasti daiktai, partizanų nuotraukos ir pan.⁹⁴ 1982 m. šių partizanų veiklai buvo skirtos dvi iš trijų Pirčiupiuose veikusio muziejaus patalpų. Vienas iš šių kambarėlių buvo išskirtas asmeniškai G. Zimanui atminti⁹⁵. Be to, Pirčiupių memorialą siūlyta aplankyti kartu užsukant ir į Rūdninkų girioje „atkurtas“ sovietų partizanų bazes, t. y. lankytojai buvo skatinami suvokti Pirčiupių sunaikinimą, siejant jį su Rūdninkų girioje veikusių partizanų ir to paties G. Zimano veikla.

Jei skaitytume S. Sinkevičiaus dokumentinę apybraižą *Pirčiupiai*, aptiktume, kad Rūdninkų raudonųjų partizanų eilėse, pasak autoriaus, 1942–1944 m. kovojo 18 pirčiupiečių, o pats kaimas: „Vieningai rėmė partizanus, daugelis jų gyventojų buvo partizanų žvalgai ir ryšininkai.“⁹⁶ V. Uždavinyš taip pat pamini partizanus pirčiupiečius. Jis rašo: „Buvo išėję į partizanus keli vyrai, kelios moterys ir iš Pirčiupio kaimo. Ne vienas pravažiuojantis kaukole mirties ženklu pažymėtas ir mirtį sėjęs hitlerininkas nuo pirčiupiečio žuvo <...>.“⁹⁷ G. Zimanas Pirčiupius apibūdino kaip tikrą „partizanų kaimą“, kurį naciai sudegino iš keršto, „neįstengdami partizanus atkeršyti atviroje kovoje“.⁹⁸ Tiesa, kitas Lietuvos SSR žurnalistas ir redaktorius Sigitas Krivickas teigė, kad vienintelė pirčiupiečių „kaltė“ buvusi, „kad gyveno arti miško, kuriame partizanai nukovė penkis gestapininkus“⁹⁹. Taigi rašyta visaip.

Besipriešinancio ir sovietų partizanus remiančio kaimo vaizdinio akcentavimas, kitaip tariant, iš pačių kaimo žmonių kylančios valios priešintis teigimas, manytina, turėjo ne tik pabrėžti Lietuvos kaimo žmonių kovingumą nacių okupacijos metais, bet ir padėti atremti lietuvių išeivių JAV leidiniuose kartkartėmis išnyrančius teiginius, kad dėl Pirčiupių kaimo sunaikinimo kalti būtent sovietų partizanai, išprovokavę baudžiamuosius nacių veiksmus, sykiu padėti apskritai sustiprinti sovietų partizanų veiklos Lietuvoje legitimumą¹⁰⁰. J. Marcinkevičius poemoje *Kraujas ir pelenai* šią teisę (ir galimą nujausti pasiteisinimą) atskleidė veikėjas Napalys: „Kai Napalys pamatė degant kluoną, / Išgirdo šūvius, mirštančiųjų klyksmą, / Jisai suprato, kad atėjo galas. / Tarytum žaibas pervėrė mintis, / Jog tai bausmė už vokiečius, kuriuos / Šią naktį vyrai paplentėj nudėjo. / Bet ši mintis netilpo galvoje: / Juk tai pati didžiausia neteisybė, / Kokią pasaulis matė ir girdėjo! / Nes jei yra juodoji teisė pulti, / Tai turi būt baltoji teisė gintis – / <...>.“¹⁰¹

⁹⁴ UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupis*. Vilnius: Mintis, 1969, p. 38.

⁹⁵ Pokalbis su Onute Dičkanciene 2020 m. balandžio 2 d.

⁹⁶ SINKEVIČIUS, Sigitas. *Pirčiupiai*. Vilnius: Mintis, 1974, p. 105.

⁹⁷ UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupio tragedija*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960, p. 11–12.

⁹⁸ Ten pat, p. 22.

⁹⁹ KRIVICKAS, Sigitas. *Didžiojo Tėvynės karo vietomis*. Vilnius: Mintis, 1976, p. 4.

¹⁰⁰ SINKEVIČIUS, Sigitas. *Pirčiupiai*. Vilnius: Mintis, 1974, p. 104.

¹⁰¹ MARCINKEVICHIUS, Justinas. *Kraujas ir pelenai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960, p. 112.

Tai, jog sovietų Lietuvos autoriai vis matė reikalą pasiteisinti dėl vokiečių konvojaus užpuolimo, rodo, jog čia justa esant kiek dviprasmiškesnę vietą.

Minėtoje J. Marcinkevičiaus poemoje konstruojamą Pirčiupių kaip abejojančio, svarstančio, bet naciams nepaklūstančio kaimo vaizdinį atspindi kito veikėjo – senelio Dzidoriaus – paveikslas: „Ne vienas akylesnis mano, / Kad jis – tai pusė partizano / Ir kad ne sykį jo krepšy / Kiaušiniai virsdavę granatom.“¹⁰² Partizanauja ir anksčiau minėtas Napalys. J. Marcinkevičius vaizduoja jo ir jo brolio ūkininko Martyno (sovietine terminologija šnekant, buožės) konfliktą, kurį įplieskia skirtingas požiūris būtent į pasipriešinimą: „Užtrauksi, Napaly, nelaimę / Ant viso kaimo... / – Na jau, na! – Ar tau dar kraujo negana? / – O laisvė? / – Ji pati, savaime... / Kiti, taip sakant, iškovos! – O tu žiūrėk savos galvos <...>.“¹⁰³ Toks Pirčiupių kaimo šeimų ir kaimo bendruomenės susipriešinimo vaizdavimas nebuvo išskirtinis: meninėmis priemonėmis perteikti valdžios teiginį, esą pokariu Lietuvoje vyko „pilietinis karas“ (arba bent jau būta ir jo apraiškų), bandė ir kiti autoriai¹⁰⁴.

Apskritai sovietų valdžios atstovų ir to meto autorių kurtas naratyvas apie Pirčiupius kaip „partizanų kaimą“ stipriai kontrastavo su pačių pirčiupiečių patirtimi, apie kurią garsiau prabilta Lietuvos atgimimo laikotarpiu. Ilgametė Varėnos viešosios bibliotekos Pirčiupių filialo vedėja kraštotyrininkė Onutė Dičkancienė pokalbio su šio teksto autoriumi metu tvirtino, kad, jos duomenimis, „rimtesnių“ sovietų partizanų ar jų rėmėjų Pirčiupiuose nebuvo, išskyrus dvi merginas pirčiupietes, kurios draugavo su partizanais ir nunešdavo jiems valgyti ir vieną „ryšininą“ per prievartą¹⁰⁵. Rimtesnis pagrindininkas buvęs tik vienas (minavo geležinkelį), tačiau apskritai sovietų partizanai gero vardo tarp pirčiupiečių neturėjo, nes, pasak O. Dičkancienės, „plėšikaudavo, kankino, nužudė eigulį, apkaltinę jį išdavyste“¹⁰⁶.

Sovietų valdžios ir ją aptarnavusių įvairaus žanro rašytojų bandymai sureikšminti sovietų partizanų ir jų rėmėjų veiklą bei padauginti jų skaičių neturėtų stebinti. Tokie sutirštinimai apskritai buvo būdingi sovietinei istorijos politikai¹⁰⁷. Jie, tiesa pasakius, liudijo kaip tik priešingą dalyką – tikros paramos sovietų partizanams stoką. Įdomu tai, kad 1944 m. rugpjūtį *Tiesoje* pasirodžiusiame išsamiaame straipsnyje apie jokią kaimo

¹⁰²Ten pat, p. 20.

¹⁰³Ten pat, p. 40.

¹⁰⁴Ten pat, p. 23; Pzv., POŽĖRA, Juozas. *Šalnos*. Vilnius: Vaga, 1978, ar kino filmas *Niekas nenorėjo mirti* (1966).

¹⁰⁵„Gimtojo krašto“ žurnalistės, 1990 m. kalbinusios pirčiupiečius, teigimu, tik į keturias sodybas iš 27 partizanai užeidavo daugmaž saugiai. Iš tų šeimų vienas kitas žmogus buvo išėjęs į mišką, tapęs ryšininuku. MUŠINSKIENĖ, Julija. Netiesa apie Pirčiupį. *Gimtasias kraštas*, 1990 09 20–26, Nr. 38, p. 7.

¹⁰⁶Pokalbis su Onute Dičkanciene 2020 m. balandžio 2 d. KATILIUS, Vytautas. Žudikams vadovavo „Jurgis“. *Gimtasias kraštas*, 1990, vasario 2–8, Nr. 5, p. 1, 4.

¹⁰⁷KULEVIČIUS, Salvijus. *Kariai. Betonai. Mitas. Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos karių palaidojimo vietos Lietuvoje* [autorių kolektyvas]. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016, p. 75–76.

palankumą sovietų partizanams nekalbama, rašyta tik apie „rastus pakelyje dviejų vokiečių kareivių lavonus“¹⁰⁸.

Pirčiupių kaip „partizanų“ kaimo reikšmės turėjo sustiprinti 1972 m. prie Švenčionių–Vilniaus plento, Peršaukščio ežero krante, supiltas pilkapis, į kurį simboliškai buvo atgabenta žemių iš daugelio SSRS (ir Lietuvos SSR) vietų, kuriose kovojo SSRS kariuomenės „lietuviškieji“ daliniai ir partizanai: Baltarusijos partizanų šlovės piliakalnio, Bresto tvirtovės, Stalingrado, Oriolo (iš vietovių, kur kovėsi 16-oji lietuviškoji šaulių divizija), Vilniaus Antakalnio karių kapų, Rūdninkų girios, Gedimino kalno, taip pat mūsų aptariamų Pirčiupių¹⁰⁹. Reikėtų papildomo tyrimo, bet, tikėtina, Pirčiupių pelenai (tikri ar tariami) turėjo pasiekti kitas panašias vietas SSRS, pavyzdžiui, Baltarusijos Chatynę. Tokie simboliški mainai kūrė bendrą semantinę „tarybinių“ tautų likimo DTK metu ir ontologinio susietumo erdvę.

3) Sovietinė faktų sutirštino politika pasireiškė ne tik vaizduojant Pirčiupius kaip „partizanų kaimą“, bet ir kaimą, kuris buvo *sunaikintas* „buržuaziniams nacionalistams“ *padedant*. Tai žymėjo visų sudegintų sodybų vietose vietoj kryžių pastatyti atminimo-informaciniai akmenys, nors faktiškai vienintelis iki šiol žinomas ir sovietmečiu garsintas „buržuazinio nacionalisto“ ir „hitlerininkų bendradarbio“ pėdsakas Pirčiupiuose buvo galimas Stepono Ulbino, Eišiškių Lietuvių saugumo policijos viršininko, buvimas nusikaltimo vietoje birželio 3 d. ir netgi vadovavimas¹¹⁰. V. Uždavinys mini „dzūką Ulbiną“, apibūdinamas jį kaip „Eišiškių vadinamojo gestapo vadeivą“, kuris iš mirties rato išvadavo Marytę Uždavinytę, „kaip savo bendrininkę, drauge su tėvais ir broliu“¹¹¹. Po dešimties metų išleistoje brošiūroje Ulbino dalyvavimas nupasakojamas jau kitaip: „Gestapininkų tarpe buvo vienas lietuvis – Ulbinas, kuris iškvietė iš rato (t. y. išgelbėjo – Z. V.) Marytę Uždavinytę, raudonųjų partizanų nurodymu dirbusią Eišiškėse mokesčių inspekcijoje.“¹¹² Apskrities saugumo viršininką S. Ulbiną mini ir S. Sinkevičius, kuris esą dalyvavo pirčiupiečių moterų tardyme Eišiškėse, kartu su Valteriu Titeliu.¹¹³

Stepono Ulbino (ne)dalyvavimas Pirčiupių žudynėse reikalautų papildomo tyrimo (nors istoriškai tai turbūt nedidelės reikšmės faktas¹¹⁴), visgi šio tyrimo rėmuose svarbu

¹⁰⁸ DOVYDAITIS, Jonas. 120 gyvų lietuvių ugnyje. *Tiesa*, 1944, rugpjūčio 12, Nr. 31, p. 2.

¹⁰⁹ ZIZAS, Rimantas. *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 539.

¹¹⁰ BISTRICKAS, Stasys; VISMANTAS, M. Jų sąžinė ir rankos kruvinos. *Tiesa*, 1957, birželio 16, Nr. 141, p. 3.

¹¹¹ UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupio tragedija*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960, p. 24.

¹¹² UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupis*. Vilnius: Mintis, 1969, p. 15. M. Uždavinytė iš tikrųjų palaikė ryšius su sovietų partizanais, teikė jiems žinias, spaudą ir medikamentus. Per ją G. Zimanas manė pasieksiąs S. Ulbiną. Daugelis sovietmečio šaltinių liudija, jog ją ir jo tėvus bei dar keletą žmonių iš „mirties rato“ Pirčiupiuose išgelbėjo minėtas S. Ulbinas. Žr. ZIZAS, Rimantas. *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 343.

¹¹³ SINKEVIČIUS, Sigitas. *Pirčiupiai*. Vilnius: Mintis, 1974, p. 78.

¹¹⁴ LGGRTC tyrėjas Rytas Narvydas teigia, kad Ulbinas tuo metu Pirčiupiuose būti negalėjo, nes naciams tarnavusi lietuvių administracija iš Eišiškių buvo pasitraukusi dar balandį. Pirčiupių tragedija ir ką iškraipė

ne įrodyti ar paneigti S. Ulbino buvimą Pirčiupiuose, bet tai, jog Pirčiupių sunaikinimą siekta pateikti kaip bendrą nacių ir „buržuazinių nacionalistų“ darbą, nors apie jokių kitus „buržuazinius nacionalistus“ Pirčiupiuose informacijos neturėta. Nesant tikrų duomenų, S. Sinkevičius „buržuazinių nacionalistų“ motyvą į Pirčiupių istoriją įpynė dirbtinai: nukreipdamas dėmesį į 1941-ųjų Valkininkų baltaraiščius – „policininkus, šaulių sąjungos narius, žvalgybos valdininkus, kriminalinius nusikaltėlius“¹¹⁵, kaip, beje, ir K. Rukšėnas, „buržuazinių nacionalistų“ vaidmenį sunaikinant Pirčiupius iliustravęs bendro pobūdžio pirmojo Lietuvos generalinio tarėjo Petro Kubiliūno pasisakymais, Rytų Lietuvoje veikusių „lietuvių buržuazinių nacionalistų policinių batalionų“ (Vietinės rinktinės – Z. V.) ir S. Ulbino pavyzdžiais¹¹⁶.

Nė viename sovietmečiu publikuotame leidinyje ar viešojo kalboje apie Pirčiupius skaitytojai nebūtų aptikę teiginio, kad Pirčiupių sunaikinimas galėjo įvykti dėl pačių pirčiupiečių kaltės. Šia prasme J. Marcinkevičius poema *Kraujas ir pelenai* išskirtinė. Šiame kūrinyje Pirčiupių sunaikinimą lemia būtent savų, lietuvių, tiksliau – ambicingo jauno ūkininko Martyno išdavystė. Būtent jis „už [žemės] nuosavybės aktą“ išdavė partizanus, nužudžiusius vokiečių karius „ant plento“, o tie keršydami sudegino kaimą. Maža to, pirmasis į tuoj sunaikinimą kaimą J. Marcinkevičiaus istorijoje įžengė ne kas kitas, o nacių talkininkas ir žydų žudikas buožė Pyragas, kurio prototipu pasitarnavo čia ne kartą minėtas S. Ulbinas¹¹⁷. Minimoje poemoje apskritai ne hitlerininkai, bet būtent „buržuazinės“ Lietuvos elitas kaltinamas dėl karo metu padarytų nusikaltimų: Kauno IX forto, Panerių ir Pirčiupių ir išskirtinai Bažnyčia, nes „išmokė lietuvių nuolankumo“¹¹⁸.

4) *Gyvų žmonių sudeginimo* Pirčiupiuose vaizdinį Lietuvos SSR visuomenės narių kolektyvinėje sąmonėje labiausiai įtvirtino meno kūriniai: J. Marcinkevičius poema *Kraujas ir pelenai* („Buvo kaimas ir kaimo nėra. Jį sudegino gyvą – Su tais, kur turėjo gyventi, / Su tais, kur turėjo mirti, / Ir su tais, kur turėjo gimti. <...>“¹¹⁹); Teisučio Makačino kantata („Atėjunai slinks, kaip vagys puls / kaimelį kaip vilkų ruja / gyvus žmones triobose sudegins / dūmai saulę temdys danguje“¹²⁰) ir ypač filmas *Faktas*, kuriame vaizduojama, kaip romūs kaimo gyventojai, giedantys religines liaudies giesmes, įvedami į kluonus, užsklendžiami ir sudeginami, nors, jei tikėtume žudynių vykdytojų – SS 16-ojo policijos bataliono kareivių ir karininkų – parodymais, o jie yra

garsusis sovietmečio filmas. [Žiūrėta 2021 12 21]. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1289798/pirciupiu-tragedija-kaip-tai-ivyko-ir-ka-iskraipe-garsusis-sovietmecio-filmas>.

¹¹⁵Ten pat, p. 6.

¹¹⁶*Pirčiupių tragedijos kaltininkai*. Dokumentų rinkinys. Sudarė Kazys Rukšėnas. Vilnius: Mintis, 1975, p. 12.

¹¹⁷MARCINKEVIČIUS, Justinas. *Kraujas ir pelenai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960, p. 101.

¹¹⁸Ten pat, p. 117.

¹¹⁹Ten pat, p. 5.

¹²⁰MAKAČINAS, Teisutis. *Pirčiupio pelenai* (kantata). Vilnius, 1960 [žiūrėta 2021 03 23]. Prieiga per internetą: <https://www.mic.lt/lt/baze/klasikine-siuolaikine/kuriniu-paieska/6071/>.

vieninteliai, Pirčiupių kaimo gyventojai buvo sušaudyti, o sudeginti jų palaikai arba procesas vyko tuo pačiu metu¹²¹.

Savaime suprantama, prisimenant aukų kančias, negali būti jokio vertinimo, kuris žudynių būdas, sudeginimas ar sušaudymas, buvo „baisesis“, visgi kalbant apie Pirčiupių sunaikinimo istorijos reprezentaciją, panašu, jog *gyvų žmonių sudeginimo* vaizdinys buvo akcentuotas kaip galimai memorialo lankytojams paveikesnis ir pavaizdesnis. Chatynės kaimo Baltarusijoje sunaikinimo ir aukų atminimą istoriją tyrinėjusio Pero Anderso Rudlingo žodžiais, „kuo kraupesni nusikaltimai, tuo didesnė jų propagandinė vertė“¹²². Panašios didesnio poveikumo ir lankytojų sukrėtimo strategijos laikytasi ir kuriant informacinius užrašus Panerių memoriale. Čia 1985 m. sušaudymo duobėse ir prie jų pastatytuose penkiuose standartiniuose informaciniuose blokuose iškalti įrašai taip pat akcentavo ne sušaudymą, bet lavonų *deginimą* ir jų *kaulų trupinimą*.

Pirčiupių kaimo sudeginimo vaizdinio pabrėžimas sovietų valdžiai buvo parankus ir dar dėl vienos priežasties – būtent siekiant užmaskuoti Raudonosios armijos karių ir NKVD baudžiamųjų dalinių siautėjimus Lietuvos kaimuose ir miesteliuose 1944–1945 m.: masinius plėšikavimus, prievartavimus, žudynes ir sodybų deginimus¹²³. Vien 1944 m. gruodį dešimtyje Lietuvos valsčių sudeginti 144 ūkiai ir nušauti 265 žmonės. Toje pačioje Dzūkijoje, Alytaus apskrityje, Merkinės valsčiuje, kelių kilometrų spinduliu 1944 m. gruodžio 22 d. sudegintos 48 sodybos, kai kurios su gyventojais, už 20 km nuo Pirčiupių esančiuose Klepočiuose nužudyti 22 žmonės¹²⁴. Be to, sovietiniai partizanai, vadovaujami minėto G. Zimano, 1944 m. sunaikino tos pačios apskrities Kaniūkų ir Bakaloriškių kaimus: išžudė dešimtis gyventojų, o pastatus sudegino.

Sudėtinga būtų rasti tiesioginių įrodymų, kad nacių sunaikintų kaimų akcentavimu būtų dengiamas sovietų sunaikintų kaimų faktas, bet toks jų su(si)liejimas sovietų valdžiai, be abejo, buvo labai naudingas. Remiantis panašia ciniška logika, pasak Normano Davieso, neatsitiktinai būtent Chatynėje 1969 m. Baltarusijos SSR buvo įsteigtas memorialas šimtų baltarusių kaimų, kuriuos sudegino naciai, atminimui. Jo teigimu, Chatynės pasirinkimui (Baltarusijoje naciai sunaikino *šimtus* panašių kaimų) turėjo įtakos faktas, kad šį pavadinimą lengva sumaišyti su „Katyne“ – vietove prie Smolensko,

¹²¹ *Pirčiupių tragedijos kaltininkai*. Dokumentų rinkinys. Sudarė Kazys Rukšėnas. Vilnius: Mintis, 1975, p. 36, 38, 49, 51.

¹²² RUDLING A. Per. The Khatyn Massacre in Belorussia: A Historical Contraversy Revisited. *Holocaust and Genocide Studies* 26, Spring 2012, No. 1, p. 43.

¹²³ ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Teroras 1940–1958 m.* Vilnius: Versus aureus, 2013, p. 102. Taip pat žr.: *Istorikas G. Miknevičius: Sovietų armijos siautėjimu Lietuvoje baisėjosi net A. Sniečkus*. [Žiūrėta 2021 02 05]. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/istorikas-dokumentai-rodo-kad-raudonosios-armijos-siautejimo-mastais-lietuvoje-baisejosi-net-a-snieckus-582-1025900>.

¹²⁴ *Lietuva 1940–1990 m. Okupuotos Lietuvos istorija*. Vyriausiasis redaktorius A. Anušauskas. Vilnius: LGRTC, 2007, p. 289.

kurioje, kaip žinoma, 1940 m. NKVD balandžio–gegužės mėn. sušaudė tūkstančius Lenkijos kariškių, ką Kremlius visada stengėsi nusišluoti¹²⁵.

Stiprus Pirčiupių kaip visų Lietuvos gyventojų žudynių simbolio akcentavimas sovietinėje atminimo politikoje valia ar nevalia gožė ir žydų genocido Lietuvoje reikšmę bei mastą, kurio nors ir nesistengta visiškai nutylėti, neabejotinai bandyta menkinti, niveliuoti. Bent jau taip Pirčiupių sureikšminimą ir – atvirksčiai – dešimčių Holokausto vietų apleidimą arba XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje suvokė dalis į tautiškamą orientuotų Lietuvos SSR žydų aktyvistų¹²⁶. 1968 m. vasario 15 d. A. Sniečkaus gautame anoniminiame Lietuvos žydų inteligentų memorandume, be kita ko, buvo atkreiptas dėmesys į prastą žydų kapų bei masinių žudynių vietų būklę, istorinę tikrovę iškreipiančius įrašus paminkluose ir būtent 119 aukų Pirčiupiuose sureikšminimą, ignoruojant dešimčių tūkstančių Lietuvos žydų atminimą ir šimtus jų sušaudymo vietų.

Prisikėlę iš pelenų. Komunistinė ideologija iš esmės buvo teleologinė koncepcija, grįsta neišvengiamos pažangos idėja¹²⁷. Net jei ir būta socialinių ar ekonominių sunkumų, pagal oficialią liniją jie buvo laikomi „laikini“. Iš tokio optimistinio SSRS etoso išplaukė net ir didžiausių praradimų „atperkamumo“ mitema, savotiškas sovietinis *happyendas*, t. y. požiūris, kad ir kokios negandos būtų ištikusios visuomenę, kad ir kokie nuostoliai būtų patirti, iš esmės viską atperka, išlygina pergalė į komunizmą žengiančios socialinės santvarkos laimėjimai. Pirčiupių kaimo – sunaikinto ir vėl prisikėlusio / deginto, bet nesudeginto / iš pelenų prisikėlusio kaimo vaizdinys – yra charakteringas tokio optimistinio etoso pavyzdys.

Turimais duomenimis, iš 39 atsitiktinai likusių gyvų pirčiupiečių į kaimą sugrįžo 15 žmonių¹²⁸. Skaičiai čia, manau, nėra svarbūs, svarbiau kitkas: tai, kad šis natūraliai besitęsiantis gyvenimas šeštajame dešimtmetyje buvo patalpintas į minėtą progreso ir humanistinį „nemirtingumo“ ideologijos kontekstą, sykiu pasinaudojant galimybe šį gyvenimą pateikti kaip atgimimą, jį, žinoma, susiejant su valstybės parama.¹²⁹ Kaimo „nemirtingumui“ įrodyti kaip pavyzdžiai teikti naujų gyvenamųjų namų statybos, nauja elektrinė, lentpjūvė, malūnas, pieninė, mokykla, kolūkis, įveikęs „smėlį ir balas“, ir kiti

¹²⁵ DAVIES, Norman. *Europe: A History*. Oxford, UK: Oxford University Press, 1996, p. 1005. Per Anders Rudling. The Khatyn Massacre in Belorussia: A Historical Contraversy Revisited. *Holocaust and Genocide Studies*, 26, Spring 2012, No. 1, p. 43.

¹²⁶ Įvairių piliečių laišakai A. Sniečkui, užsienio radijo laidų santraukos ir kt. žydų tautybės piliečių klausimu. *LYA*, f. 16895, ap. 2, b. 248, l. 13, 24.

¹²⁷ *19th Century Views on Progress*, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. [Žiūrėta 2021 m. kovo 23 d.] Prieiga per internetą: <https://plato.stanford.edu/entries/progress/>.

¹²⁸ 1957 m. čia buvo 12 kiemų su mediniais namais, kuriuose gyveno 60 žmonių. 1969 m. Pirčiupiuose stovėjo 30 gyvenamųjų namų. Dalis kaimo gyventojų dirbo miškų ūkyje, kiti – kolūkyje. UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupis*. Vilnius, 1969, p. 27–28.

¹²⁹ SINKEVIČIUS, Sigitas. *Pirčiupiai*. Vilnius: Mintis, 1974, p. 108.

pažangos ženklai¹³⁰. Nenuostabu, kad 1960 m. pradėjusiam veikti Pirčiupių muziejuje viena iš ekspozicijos salių buvo skirta Pirčiupių dabarčiai – asmenybės, kultūriniais ir gamybiniais pasiekimams, o šios ekspozicijos akcentu pasirinktas gobelenas „Gyvenimas nugalė“¹³¹.

Pirčiupių (metaforiškai turbūt ir visos Lietuvos SSR) kaip „prisikėlusių iš pelenų“ vaizdinys tvirtintas ir sovietinėse mokymo priemonėse. Pavyzdžiui, vadovėlyje *Lietuvos TSR istorija X–XI klasei*, kuriame Pirčiupių sunaikinimo istorija pristatoma bene pavaizdžiausiai iš visų nacių (tuomečiame naratyve – hitlerininkų) nusikaltimų, o antrame leidinio priešlapyje įdėta spalvota Pirčiupių *Motinos*, naujos gyvenvietės ir mokyklos fotografija¹³².

Pirčiupių memorialo pokyčiai po 1988-ųjų

Pirčiupių memorialo pokyčiai prasidėjo jau Lietuvos atgimimo metais. Vienas akivaizdžiausių buvo stipriai smukęs memorialo lankomumas, kuris Lietuvos SSR laikotarpiu, jei tikėtume oficialia statistika, siekė apie 60–70 tūkstančių lankytojų per metus¹³³. Toks smukimas signalizavo ne tik tai, kad politinių, socialinių ir ekonominių transformacijų laikotarpiu visuomenė turėjo kitų vietų lankymo prioritetų, bet ir tai, jog Pirčiupių lankomumas, galbūt netgi šios vietos kultas buvo stimuliuojamas dirbtinai ir iškart nutrūko sutrikus jį palaikiusių institucijų veiklai. Kita vertus, šiuo laikotarpiu susidarė sąlygos autentiškam atminimui, ką liudijo atgijusi erdvė aplink aukų kapus. Kun. Valentino Virvyčio iniciatyva čia imtas formuoti savotiškas vietos kryžių „kalnelis“ (šio asmens iniciatyva kryžių radosi ir kitur, pavyzdžiui, Valkininkuose).

1988–1989 m. Pirčiupių memoriale įvyko du reikšmingi pokyčiai, žymėję, jog šis Lietuvos SSR Revoliucijos muziejaus filialas dreifuoja savarankiškumo link: buvo uždaryta muziejaus dalis, skirta G. Zimano ir sovietinių partizanų veiklai (ginklai, sagos, kompasai, dokumentai ir kt. ekspozicijos artefaktai išvežti į Revoliucijos muziejaus saugyklas) bei muziejaus darbuotojų iniciatyva ir pastangomis iš atminimo-informacinių ženklų, pastatytų žudynių ir sudeginimo vietose, išskustos sovietinės klišės „buržuaziniai nacionalistai“, o kitos lentelės išvis nuimtos. Šie pokyčiai Pirčiupių memoriale ir

¹³⁰ Šiandien Pirčiupyje. *Vakarinės naujienos*, 1959, birželio 1; *Šviesių svajų žmonės*. Prieiga per internetą: <http://www.e-kinas.lt/objektas/kinas/0912/sviesiu-svaju-zmones>; *Pirčiupis gyvas*. Prieiga per internetą: <http://www.e-kinas.lt/objektas/kinas/0744/tarybu-lietuva-nr-21>.

¹³¹ Jį sukūrė Holokausta išgyvenusi Mina Levitan Babenskienė. *Rekomendacijos...*, p. 23.

¹³² GAIGALAITĖ, Aldona; ŽEPKAITĖ, Regina. *Lietuvos TSR istorija X–XI klasei*. Kaunas: Šviesa, p. 116–117.

¹³³ Lietuvos SSR Revoliucijos muziejaus duomenimis, 1985 m. muziejų aplankė 122 tūkst. lankytojų, 1986 m. – 82 tūkst. lankytojų, 1987 m. – 71 tūkst. lankytojų, 1988 m. – vis dar 78 tūkst. lankytojų. LTSR Revoliucijos muziejaus 1985 m. darbo ataskaita. LLMA, f. 342, ap. 1, b. 3679, l. 120–121; LTSR Revoliucijos muziejaus 1986 m. darbo ataskaita. LLMA, f. 342, ap. 1, b. 3745, l. 19.

muziejuje atspindėjo bendrus iš sovietų besivaduojančioje Lietuvoje vykusius procesus: visų gyvenimo sričių demokratizaciją, viešumą, dėmesį nutylėtoms temoms.

1988–1989 m. atgijusioje viešojoje erdvėje imta iš esmės kvestionuoti sovietinį įvykių Pirčiupiuose naratyvą, su kuriuo, pasak *Gimtojo krašto* žurnalistės Julijos Mušinskienės, „<...> pokario kartos užaugo kaip mūsų tėvai ir seneliai su Dešimčia Dievo įsakymų“¹³⁴. 1990 m. spalio mėn. *Gimtajame krašte* publikuotuose straipsniuose, kuriuos autorė parengė remdamasi pokalbiais su pirčiupiečiais, Pirčiupių kaip „partizanų kaimo“ vaizdinys įvardytas kaip dirbtinis ir pirčiupiečiams primestas, teigta, kad sovietinių partizanų „šlovė“ buvo nustelbusi pačių aukų atminimą, kartu perdėtu jų heroizavimu bandyta užmaskuoti ir išstumti į užmarštį sovietinių partizanų terorą, aštriai keltas klausimas apie sovietinių partizanų veiklos Lietuvoje ir konkrečiai išpuolio birželio 3 d. prasmę ir partizanų pasyvumą kaimo naikinimo metu¹³⁵.

J. Mušinskienės straipsnis apie Pirčiupius, konceptualiai iškėlęs aktualius klausimus, susijusius su Pirčiupių sunaikinimu ir šio įvykio atminimu, buvo pavienis. Atgimimo laikotarpiu pasirodžiusių publikacijų analizė leidžia teigti, kad apie Pirčiupius 1988–1990 m. viešojoje erdvėje kalbėta labai mažai, beveik nieko, tačiau itin intensyviai komunuota apie stalinistinio režimo nusikaltimus, tai buvo svarbiausia Lietuvos visuomenės *lieux de memoire*. Pirčiupių memorialas kaip Lietuvos visuomenei reikšminga vieta taip pat nustojo egzistuoti (o gal niekad ir nebuvo?). Kai 1992 m. Pirčiupių muziejaus ekspozicija buvo perduota naujai įkurto Lietuvos nacionalinio muziejaus žinion, objektas jau buvo smarkiai apleistas (ekspozicija išmontuota, neveikė šildymas)¹³⁶. Panašus likimas ištiko ir prie sovietinių partizanų bazės Rūdinkų girioje veikusią ekspoziciją bei pačią bazę. Pastaroji kaip visiškai svetima erdvė išvis nebuvo saugoma, o Pirčiupių muziejų dar buvo bandoma reanimuoti.

Varėnos rajono savivaldybei skyrus lėšų, Pirčiupių muziejaus patalpos buvo aptvarkytos ir įstaiga veikė dar šešerius metus, sulaukdama 300–500 lankytojų per metus, taigi po 1–2 per dieną. Motyvuojant menku lankomumu ir netinkamomis sąlygomis, 1998 m. muziejus baigė savo egzistavimą. Neatsiradus lėšų remontui ir Varėnos rajono savivaldybei atsisakius perimti pastatą, 2000 m. jis buvo perduotas Valstybės turto fondui ir 2002 m. parduotas aukcione¹³⁷. 2021 m. kovą šis pastatas viename iš Lietuvos nekilnojamojo turto portalų buvo pardavinėjamas kaip „mūrinis namas“. Vienu metu savivaldybėje lyg ir kelta mintis Pirčiupių muziejų paversti nacių ir sovietų teroro Varėnos rajone muziejumi, bet idėja nebuvo įgyvendinta. Paminėtina, kad parduodamame

¹³⁴ MUŠINSKIENĖ, Julija. Netiesa apie Pirčiupį. *Gimtasis kraštas*, 1990, rugsėjo 20–26, Nr. 38, p. 7.

¹³⁵ Ten pat, 1990, rugsėjo 20–26, Nr. 38, p. 7; spalio 4–10, Nr. 39, p. 7.

¹³⁶ *Privatizuoto Pirčiupių muziejaus pastato eksponatus siūloma perkelti į Varėnos krašto muziejų*. [Žiūrėta 2021 12 20]. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/privatizuoto-pirciupiu-muziejus-eksponatus-siuloma-perkelti-i-nauja-varenos-krasto-muzieju.d?id=1424841>.

¹³⁷ *Pirčiupių muziejus parduotas už 54 tūkst. litų*. [Žiūrėta 2021 12 20]. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/pirciupiu-muziejus-parduotas-uz-54-tukst-litu.d?id=1409619>.

„mūriniame name“ buvo išlikęs ir vienas iš dviejų identiškų K. Morkūno vitražų „Pirčiupiai“.

Uždarius Pirčiupių muziejų, viena iš dviejų erdvių Lietuvoje, kurioje reprezentuota Pirčiupių kaimo sunaikinimo istorija, buvo Pirčiupių biblioteka. Čia minėtos kraštotyrininkės O. Dičkancienės iniciatyva ir pastangomis pradėjo veikti nedidelė Pirčiupių istorijai skirta ekspozicija, tačiau racionalizuojant kaimo švietimo įstaigų tinklą 2010 (2012?) m. biblioteka buvo uždaryta. Nuo tada Pirčiupių sunaikinimo istorija reprezentuota tik Okupacijų ekspozicijoje Kauno IX forte. Čia buvo saugomas vienas iš dviejų K. Morkūno vitražų, stovėjo gipsinis Pirčiupių *Motinos* modelis. Beje, minėtas vitražas buvo vienas pirmųjų šio menininko darbų, kuriame panaudotas storas stiklas, pagamintas iš karštu būdu sulietų vitrininio stiklo gabalų. 1965–1991 m. šis objektas eksponuotas Sobore veikusioje Kauno vitražo ir skulptūros galerijoje.

Pirčiupių muziejaus išnykimas stipriai kontrastavo su Lidicės ir Oradūro memorialų likimu. Šias vietas Čekijoje ir Prancūzijoje imta kaip tik labiau vystyti: buvo rekonstruota Lidicės meno galerija, atnaujintas vadinamasis Rožių sodas, 2006 m. atidaryta atnaujinta muziejaus ekspozicija, 2008 m. edukacijos centras ir t. t.¹³⁸ 1999 m. Oradūre atidarytas naujas memorialinis centras. Abi vietos neabejotinai funkcionavo kaip Čekijos ir Prancūzijos, netgi Europos *lieux de memoire*. Skirtingus šių trijų memorialų likimus iš dalies būtų galima paaiškinti tuo, jog Lidicė ir Oradūras savo šalių atminimo kultūrose neturėjo konkurentų¹³⁹, Lietuvoje, priešingai, buvo dešimtys ir šimtai dviejų totalitarinių režimų paliktų smurto vietų bei vietovių, be to, Lietuvos atminimo kultūroje visad buvo ryškesnės sovietų okupacijos, ypač stalinistinio laikotarpio teroro, atminties vietos ir istorijos (Rainiai, Pravieniškės, Panevėžys, Tuskulėnai ir kt.)¹⁴⁰.

Kaip jau užsiminiau, drastiškai sumažėjusį Pirčiupių lankomumą ir matomumą viešojoje erdvėje pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį galima paaiškinti dirbtiniu šios vietos populiarinimu Lietuvos SSR (baigus dirbtinį stimuliavimą, neliko ir susidomėjimo). Įtakos Pirčiupių lankomumo ir matomumo sumažėjimui, be abejo, turėjo pereinamojo laikotarpio socialiniai ir ekonominiai sunkumai. Susidūręs su rinkos ekonomikos dėsniais, krizę išgyveno visas Lietuvos kultūros sektorius: smuko visų muziejų, teatrų, kino teatrų lankomumas. Tačiau būta ir kitų, psichologinių, priežasčių, kodėl Pirčiupių memorialas tapo antraeile atminimo vieta. Tai, jog Pirčiupiai *iš tikrujų*

¹³⁸ *Memorial and reverent area*. [Žiūrėta 2021 12 20]. Prieiga per internetą: <http://www.lidice-memorial.cz/en/memorial/memorial-and-reverent-area/>.

¹³⁹ 1942 m. birželio 24 d. SS sunaikino Ležakų kaimą Čekijoje, keršydami už tariamą čekų antinacistinio pogrindžio palaikymą (memorialas čia buvo įsteigtas 1946–1947 m., muziejus duris atvėrė 1971 m., ekspozicija atnaujinta 2009 m.). 1944 m. rugpjūčio 25 d. buvo sunaikintas Mailės kaimas Prancūzijos vakaruose. Ši vieta, priešingai nei Oradūras, iškart netapo memorialu, bet buvo atstatytas (muziejus čia atidarytas tik 2006 m.).

¹⁴⁰ Iškalbinga ir leidinių sovietų ir nacių okupacijų tematika išleistų šios įstaigos proporcija lietuvių kalba (maždaug 1:5). *1997–2020 m. LGGRTC išleisti leidiniai*. [Žiūrėta 2021 12 20]. Prieiga per internetą: <http://www.genocid.lt/centras/lt/2966/a/#LT>.

tapo antraeile vieta, liudytų faktas, jog birželio 3-ioji nebuvo įtraukta į atmintinų dienų sąrašą, atitinkamai joje nevyko svarbiausi Antrojo pasaulinio karo atminimo Lietuvoje renginiai. Priminsiu, Gegužės 8 d. minėjimai rengti Antakalnio ir Vingio karių kapinėse bei Panerių memoriale.

Būčiau linkęs manyti, kad tokį Pirčiupių antraeiliskumą esmingai lėmė atoveiksmis (galbūt iki galo neįsisąmonintas) į itin intensyvią Pirčiupių istorijos panaudą sovietinei propagandai. Kitaip tariant, Pirčiupių sunaikinimo istorija buvo nuvertinta kartu su visu DTK naratyvu, į kurį buvo glaudžiai įpinta. Tiesioginių tokio atoveiksmio į ideologizavimą sovietmečiu įrodymų vargu ar būtų galima pateikti, bet galima daryti prielaidą, kad privalomos ekskursijos į Pirčiupius, standartinės retorikos frazės apie „hitlerininkų ir „buržuazinių nacionalistų“ nusikaltimus, sovietinių partizanų veiklos Rūdninkų girioje sureikšminimas, Pirčiupių kaip „partizanų kaimo“ vaizdinybės bei Lietuvos SSR ikona – Pirčiupių *Motinos* monumentas turėjo įtakos Pirčiupių nuvertinimui, priskiriant šią vietą DTK mito erdvei. O. Dičkancienės žodžiais tariant, „lazda buvo perlenkta ir tada [t. y. sovietmečiu – Z. V.], ir paskui“¹⁴¹.

Teisybės dėlei reikia pastebėti, kad Lietuvos kultūros vertybių registre Pirčiupių memorialiniam ansamblui buvo suteiktas nacionalinio reikšmingumo lygmuo, o pati istorija reprezentuojama kai kuriuose bendrojo lavinimo mokyklų vadovėliuose (kaip vienas iš „nekaltų žmonių žudynių“ ir nacių teroro prieš Lietuvos gyventojus atvejų)¹⁴², tačiau kiek dėmesio jai buvo skiriama istorijos pamokų metu, klausimas lieka atviras. Manytina, kad daugiau apie Pirčiupius buvo kalbama Varėnos rajono mokyklose, pavyzdžiui, Valkininkų ar Varėnos gimnazijose.

Negalima teigti, kad Lietuvos aukščiausiosios institucijos būtų visiškai užmiršusios Pirčiupius. Štai 2004 m. birželio 3 d., minint 60-ąsias kaimo sunaikinimo metines, atminimo ceremonijoje dalyvavo tuometinis ministras pirmininkas Algirdas Mykolas Brazauskas¹⁴³, 2005 m. gegužės 8 d. Pirčiupius aplankė Prezidentas Valdas Adamkus, o 2014 m. birželio 3 d., minint 70-ąsias Pirčiupių tragedijos metines, – premjeras Algirdas Butkevičius (tais metais Pirčiupių aukos buvo pagerbtos ir Seime, kur ši data buvo susieta su Sąjūdžio įkūrimo diena, akcentuojant kovos už laisvę ir išvertos kančios momentus), tas pats LGGRTC įrengė informacinį stendą ir organizavo konferenciją¹⁴⁴, visgi reguliariai, ne apvalių datų progomis, Pirčiupių sunaikinimo istorija buvo prisimenama veik be išimties tik vietos spaudoje ir vietos valdžios atstovų. Kitų visuomeninių organizacijų, suinteresuotų grupių ar nuomonės formuotojų dėmesio nebūta.

¹⁴¹ Pokalbis su Onute Dičkanciene 2020 m. balandžio 2 d.

¹⁴² STAŠAITIS, Stanislovas; ŠAČKUTĖ, Jūratė. *Tėvynės istorijos puslapiais. Lietuvos istorijos vadovėlis V klasei*. Vilnius: Margi raštai, 2003, p. 156; *Naujausių laikų istorija*. Vadovėlis 10 klasei. Sud. Algis Kasperavičius, Rimantas Jokimaitis ir kt. Vilnius: Kronta, 2001, p. 164.

¹⁴³ AVERKIENĖ, Rūta. *Prisiminta Pirčiupių tragedija*. [Žiūrėta 2021 03 30]. Prieiga per internetą: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2004/06/18/darb_01.html.

¹⁴⁴ *Konferencija „Pirčiupių kaimo tragedijai – 70“*. [Žiūrėta 2021 12 20]. Prieiga per internetą: <http://genocid.lt/centras/lt/2189/a/>.

Aukščiausio Lietuvos valstybės politinio lygio atstovavimo Pirčiupiuose nereguliarumas ir bendrai dėmesio Pirčiupių istorijai viešojoje komunikacijoje stoka paliko erdvės trečiųjų šalių – Rusijos Federacijos ir Baltarusijos Respublikos – atstovų veiklai Pirčiupiuose, kurie pasinaudojo galimybe viešųjų atminimo renginių metu plėtoti dar sovietmečiu nugludintą DTK naratyvą ir tapo etatiniais birželio 3 d. prelegentais. 2009 m. birželio 3 d. minėjimas Pirčiupiuose įgavo netgi mitingo atspalvį, kai jame demonstraciją surengė tuo metu viešajame politiniame gyvenime aktyviai reiškęsi prorusiškos socialistinės Lietuvos partijos „Frontas“ ir Lietuvos socialistų partijos aktyvistai¹⁴⁵. Ši ekscentriška jų akcija Pirčiupiuose buvo išimtinė, priešingai reguliariam minėtų autoritarinių valstybių atstovų pasirodymui, kurių kalbose skambėjo „istorijos rašymo ir perrašymo“, „kovos su istorijos perrašinėtojais“ ir Lietuvos „išvadavimo“ klišės¹⁴⁶.

Analizuojant šio ir kitų minėjimų metu pasakytas Rusijos ir Baltarusijos atstovų ir atitinkamai savivaldybės atstovų viešąsias kalbas galima nesunkiai identifikuoti du konkuruojančius naratyvus: pirmajame, pavadinkime jį humanistiniu, – jį palaikė Lietuvos Respublikos vietos valdžios atstovai, – akcentuoti tragiški civilių Lietuvos žmonių likimai, antrajame, plėtotame „svečių“ pabrėžti „kovos už istorinę tiesą“, kurią, kaip teigta, norinti nuslėpti, Lietuva, SSRS kaip Lietuvos (ir Europos) išvaduotojos bei Rusijos kaip „tikrosios“ Pirčiupių istorijos versijos saugotojos momentai¹⁴⁷. Šių dviejų naratyvų egzistavimas ne daugelį metų šiandien skatintų klausti, ar toks paternalistinis požiūris (jį puikiai išreiškė Rusijos Federacijos atstovų *padėka* vietos valdžiai už aukų atminimo saugojimą¹⁴⁸) bei minkštasis istorijos vaizdinių reguliavimas Pirčiupiuose turi ateitį? O gal jam nebeliks vietos, lietuvių pusei nutarus skirti Pirčiupių istorijai daugiau dėmesio?

Pagal pirminį sumanymą šiuo retoriniu klausimu turėjo baigtis šis straipsnis (jo rankraštis buvo parengtas 2021 m. pabaigoje). Vis dėlto 2022–2023 m. Europos (ir pasaulio) geopolitikoje įvykus kardinaliems pokyčiams toks akcentas nebeatrodo adekvačiai. Galima konstatuoti, kad, 2022 m. vasario 24 d. Rusijai užpuolus Ukrainą ir vykdant ten nusikaltimus žmoniškumui, minkštasis istorijos vaizdinių reguliavimas, kurį daug metų vykdė Rusijos Federacija, nei Pirčiupių, nei kitose Antrojo pasaulinio karo atminimo vietose nebeveikia ir jokios ateities, panašu, nebeturi. Tačiau galima neabejoti, jog, atsiradus galimybei vėl veikti laisvai, senasis sovietmečiu suformuotas

¹⁴⁵ AVERKIENĖ, Rūta. *Pagerbė Pirčiupio kaimo aukas*. [Žiūrėta 2021 12 20]. Prieiga per internetą: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2009/06/10/istdab_02.html.

¹⁴⁶ *Пирчупиус 2009 – 65 лет трагедии 1 часть*. [Žiūrėta 2021 12 20]. Prieiga per internetą: https://www.youtube.com/watch?v=YDDUEhsnGaw&ab_channel=VladimirMorar.

¹⁴⁷ AVERKIENĖ, Rūta. *Pagerbė Pirčiupių tragedijos aukas*. [Žiūrėta 2021 12 20]. Prieiga per internetą: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2016/06/10/likim_02.html; *Трагедии в Пирчюпяй – 75 лет*. Prieiga per internetą: https://www.youtube.com/watch?v=4MXx1EaRMi0&ab_channel=ObzorLT.

¹⁴⁸ *О возложении венков и цветов по случаю 75-ой годовщины трагедии в деревне Пирчюпяй*. [Žiūrėta 2021 12 20]. Prieiga per internetą: <https://lithuania.mid.ru/-/o-vozlozenii-venkov-i-cvetov-po-slucau-75-0j-godovsiny-tragedii-v-derevne-pircupaj>.

naratyvas apie Pirčiupius būtų sugražintas, o pati vieta, atsiradus galimybei, vėl būtų pradėta naudoti politiniais tikslais, pavyzdžiui, siekiant pademonstruoti „tradicinę“ lietuvių tautos paramą „už juos“ kovojusiems sovietų partizanams, artimumą Rusijai ir priešišumą Vakarų šalims, ypač Vokietijai.

Išvados

XX a. 6–7-ojo dešimtmečių sandūroje chruščioviniam režimui atnaujinant ir stiprinant *Didžiojo Tėvynės karo* naratyvą, Pirčiupių kaimo sunaikinimo istorija buvo išskirta kaip vienas svarbiausių šio laikotarpio simbolių. Sovietiniame istorijos naratyve Pirčiupiai turėjo simbolizuoti būtent etninių lietuvių ir kaimo žmonių kančias, netgi genocidą, ir tuo skyrėsi nuo kitų dviejų masinių žudynių vietų – Kauno IX forto ir Panerių – politinio įveiklinimo. Panašiu metu įsteigtas Kauno IX forto muziejus reprezentavo „buržuazinės“ Lietuvos institucijų represijas prieš komunistus bei komunistų pasipriešinimą, „kauniečių“ ir įvairių Europos šalių piliečių masines žudynes Antrojo pasaulinio karo metu, o Paneriai – „vilniečių“ ir „Lietuvos žmonių“ žudynes.

Pirčiupių pasirinkimą pirmojo Lietuvos SSR DTK memorialo steigimui lėmė keletas aplinkybių: 1) tuo metu suintensyvėjęs Šaltasis karas ir SSRS plėtota „kovos už taiką“ propaganda. Šiuo laikotarpiu viešojoje valdžios retorikoje ir Lietuvos SSR muziejų ekspozicijose ėmė dominuoti negatyvų VFR įvaizdį formavę siužetai, akcentuotos šios valstybės sąsajos su nacistine Vokietija, taigi Pirčiupių sunaikinimo istorija idealiai tiko tokiam įvaizdžiui pagrįsti; 2) pokyčiai sovietinėje atminimo politikoje: tuo metu buvo prisimintas ir sureikšmintas civilių gyventojų aukų DTK atminties aspektas; 3) tai, kad Pirčiupiai buvo *lietuvių* kaimas, taigi memorialo įsteigimas būtent šioje vietoje galėjo rezonuoti didesnei visuomenės daliai nei, pavyzdžiui, Paneriai, kur daugumą aukų sudarė žydai ir lenkai; 4) galimybė susieti Pirčiupių sunaikinimo istoriją su naratyvu apie netoliese veikusius sovietinius partizanus; 5) išskirtinis, dramaturgiškai itin paveikus gyvų žmonių sudegimo vaizdinys.

Tai, kad Pirčiupių memorialas buvo įsteigtas būtent XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje, lėmė permainos SSSR KP viršūnėje. Konkrečiai: chruščiovinio režimo pastangos rasti naują, istoriškai pagrįstą savilegitimacijos pagrindą, pasmerkus Stalino asmens kultą. Šiuo pagrindu tapo SSRS gyvenusių tautų patirtis DTK metu ir karo metu nacių nužudytų civilių gyventojų atminimas, stalinistinio režimo lig tol nelabai imtas domėn. Pastebėtina, kad Pirčiupių memorialo įsteigimas koreliavo su kitų panašių memorialų steigimu kitose Europos šalyse, abipus geležinės uždangos, kas liudytų, jog, praėjus keliolikai metų nuo karo pabaigos ir subrendus naujai kartai, atsirado poreikis apmąstyti (Vakarų Europoje) ir panaudoti (Vidurio ir Rytų Europoje) šio epinio karo patirtį.

Sovietiniame naratyve buvo palaikomi ambivalentiški Pirčiupių kaip 1) taikaus lietuvių kaimo, sunaikinto atėjūnų ir jiems talkinusių „buržuazinių nacionalistų“ ir

2) besipriešinusio „partizanų kaimo“ vaizdiniai, akcentuojant „gyvo sudeginto“ kaimo siužetus. Plačiai reprezentuota Pirčiupių sunaikinimo istorija Lietuvos SSR valdančiam sluoksniui buvo paranki trejopai: 1) siekiant į Lietuvos gyventojų istorinę sąmonę įskiepyti pamatinę ideologemą, jog nacistinio režimo represijų ir teroro objektas Lietuvoje buvo *visi* Lietuvos gyventojai; 2) žydų genocido Lietuvoje aukų reikšmės niveliavimui ir marginalizavimui; 3) sovietinių partizanų, 1944 m. veikusių Pirčiupių apylinkėse bei 1944–1945 m. SSRS kariuomenės ir NKVD pajėgų Rytų Lietuvos kaimo vietovėse įvykdytų nusikaltimų – masinio kaimų deginimo ir represijų prieš civilius – užmaskavimui.

Baudžiamosios akcijos Pirčiupiuose vykdytojų motyvai sovietiniame naratyve aiškinti dvejopai: 1) kaip gryna nacistinių okupantų neapykanta kitokiybei (lietuvių tautai, taikiems valstiečiams, apskritai aplinkai), kita vertus, kaip 2) kerštas už aktyvią pirčiupiečių ir partizanų pasipriešinimo veiklą (kino filmas *Faktas* ir poema *Kraujas ir pelenai*). Atgimstančioje Lietuvoje į Pirčiupių sunaikinimą imta žvelgti kitaip: kaip į atsakomąją nacių represinių struktūrų reakciją į neatsakingą Lietuvai svetimoms karinės jėgos – sovietinių partizanų provokaciją – SS policijos bataliono konvojaus užpuolimą netoli Pirčiupių, t. y. iš esmės bendrą sovietų ir nacių nusikaltimą prieš Lietuvos gyventojus, kurio sudėtyje sovietų „indėlis“ buvo ne mažiau reikšmingas nei nacių veiksmai. Toks požiūris kildintinas iš vietos gyventojų gyvosios atminties ir vertinimų.

Atgimimo laikotarpiu, devalvavus DTK mitą, neteko pagrindo ir senieji, Lietuvos SSR propagandos institucijų palaikyti Pirčiupių kaip „partizanų kaimo“, sunaikinto „hitlerininkų ir buržuazinių nacionalistų“, vaizdiniai, juos imta atvirai kvestionuoti remiantis vietos gyventojų gyvąja atmintimi. Toliau liko gyvuoti vokiečių sunaikinto „taikaus“ ir „gyvo sudeginto“ kaimo vaizdiniai, o atminimo ceremonijos įgavo kamerinį charakterį. 1989–1991 m. iš Lietuvos viešųjų erdvių šalinant sovietmečiu pastatytus paminklus, Pirčiupių *Motinos* monumentas nenukentėjo. Tokią išimtį galima paaiškinti dviem aplinkybėmis. Tuo, kad 1) paminklas stovėjo autentiškoje masinių žudynių vietoje ir 2) universalio objekto semantika (išgyvenančios dėl netekčių motinos figūra). Aki-vaizdžiai pasikeitė tik paties monumento reikšmingumo lygis – atminimo ceremonijų Pirčiupiuose akcentas nuo Pirčiupių *Motinos* persikėlė į ir pačią masinių žudynių vietą.

1988–1990 m. Pirčiupių sunaikinimo istorija veik išnyko iš nacionalinio lygmens komunikacijos lauko ir buvo aktualizuojama daugiausia vietos spaudoje ir mokyklų vadovėliuose. Pirčiupių memorialas atitinkamai tapo vietinės reikšmės vertybe, nors oficialiai buvo priskirtas nacionalinės reikšmės paminklams. Tokiam Pirčiupių istorijos ir pačios atminimo vietos nureikšminimui turėjo įtakos 1) pereinamojo laikotarpio socialiniai ir ekonominiai sunkumai, kreipę dėmesį į „svarbesnius“ dalykus; 2) atminimo institucijų ir apskritai kultūros sektoriaus krizė ir čia įsivyravusi „skurdo kultūra“; 3) atmetimo reakcija (atoveiksmis) į stiprią Pirčiupių panaudą politiniais tikslais sovietmečiu, kai ši istorija buvo glaudžiai supinta su DTK naratyvu ir stipriai skleista;

4) visuomenės ir valdžios susitelkimas į politinių kalinių ir tremtinių bei partizanų patirtis ir jų aktualizavimą.

Lietuvoje veikiančioms visuomeninėms organizacijoms, įvairioms interesų grupėms bei politiniam elitui neidentifikavus Pirčiupių kaip svarbios visuomenės kolektyvinei tapatybei (ir negi savo pačių „politiniam matomumui“) svarbios atminimo vietos, ilgainiui susidarė palanki terpė trečiųjų autoritarinių šalių atstovų Lietuvoje veiklai Pirčiupiuose: tradicinių vietos valdžios organizuojamų atminimo ceremonijų metu plėtotas neosovietinis DTK naratyvas, pabrėžiant Pirčiupių kaip sovietinius partizanus rėmusio arba bent jau jiems palankaus kaimo ir Lietuvos „išvadavimo“ siužetus, stengiasi supriešinti esą atsainų aukščiausiųjų Lietuvos valdžios institucijų požiūrį su vietos valdžios požiūriu į Pirčiupių tragedijos atminimą, t. y. instrumentalizuoti Pirčiupių istoriją ir pačią vietą savo reikmėms, taikant minkštosios politinės galios priemones.

Po 2022 m. vasario 24-ąją prasidėjusios Rusijos agresijos prieš Ukrainą ir Lietuvos bei kitų demokratiškos Vakarų Europos valstybių reakcijos į šį nusikaltimą tenka konstatuoti iš esmės pasikeitusią padėtį ir Europos atminimo politikos lauke. Rusijos Federacijos ir Baltarusijos Respublikos atstovų ligi tol daug metų naudotos minkštosios istorinių vaizdinių reguliavimo priemonės, bandymai pateikti „kitokią“ praeities interpretavimo versiją nebeveikia, o šių atstovų veikla atsitraukė už ambasadų sienų ir viešumoje nebėra matoma. Šiandien jau sunku įsivaizduoti prieš keletą metų įprastą praktiką kasmet birželio 3 d. prie Pirčiupių aukų kapų suteikti žodį minėtų valstybių atstovams Lietuvoje, save pozicionavusiems kaip šių aukų atminties globėjus.

Literatūra

1. ANUŠAUSKAS, Arvydas Anušauskas. *Teroras 1940–1958 m.* Vilnius: Versus aureus, 2013, 317 p.
2. ZAKŠAUSKIENĖ-Arlauskaitė; Inga, ČERNIAUSKAS, Norbertas. Palaidojimo vietos problemos Lietuvoje: ideologinė ir statybinė betonizacija. *Kariai. Betonai. Mitas. Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos karių palaidojimo vietos Lietuvoje.* Vilnius: Vilnius universitetas, p. 22–54.
3. BALKELIS, Tomas; DAVOLIŪTĖ, Violeta. *National Report on Lithuania. How the Memory of Crimes Committed by Totalitarian Regimes in Europe is dealt with in the Member States.* Report commissioned by the European Commission, Directorate General for Justice, Freedom and Security, etc., 2009, p. 1–62.
4. BUBNYS, Arūnas. *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais. Lenkų pogrindis 1939–1945 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, 536 p.
5. DAVIES, Norman. *Europe: A History.* Oxford, UK: Oxford University Press, 1996, 1365 p.
6. *Великая Отечественная Война, 1941–1945: энциклопедия.* Гл. ред. М. Козлов. Москва, 1985, 831 с.

7. GLEMŽA, Jonas. *300 kultūros paminklų*. Vilnius: Mintis, 1980, 254 p.
8. *Lietuva 1940–1990 m. Okupuotos Lietuvos istorija*. Vyriausiasis redaktorius A. Anušauskas. Vilnius: LGGRTC, 2007, 719 p.
9. MAKHOTINA, Ekaterina. *Erinnerungen an den Krieg – Krieg der Erinnerungen: Litauen und der Zweite Weltkrieg*. Göttingen, 2017, 478 p.
10. MILOŠEVIČ, Ana. Ar memorialai gali gydyti? *Kelionė*, Nr. 2(14), 2020, p. 48–54.
11. RUDLING, A. Per. The Khatyn Massacre in Belorussia: A Historical Controversy Revisited. *Holocaust and Genocide Studies* 26, Spring, 2012, No. 1, p. 29–58.
12. STONČIUS, Justas; VITKUS, Hektoras; VITKUS, Zigmas. *16-osios lietuviškosios šaulių divizijos kariai žydai: istorija ir atminimas*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2020, 191 p.
13. STURKEN, Marita. The Wall, the Screen, and the Image: The Vietnam War Memorial. *Representations*, No. 35, Special Issue, Monumental Histories, p. 118–142.
14. ZELTSER, Arkadi. *Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union*. Jerusalem: Yad Vashem, 2018, 386 p.
15. ZIZAS, Rimantas. *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, 607 p.
16. ZIZAS, Rimantas. Raudonųjų partizanų ir Pietryčių Lietuvos kaimo savisaugos ginkluoti konfliktai 1943 m. *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1(15), 2004, p. 138–158.
17. ZIZAS, Rimantas. Lietuvos piliečių ne žydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės. In DIECKMANN, Christoph; TOLEIKIS, Vytautas; ZIZAS, Rimantas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje*. Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 75–157.

Periodika, publicistika, atsiminimai ir kt.

1. AMBRAZIŪNAS, Alfonsas. *Dekonstruktyvizmo pradmenys*. Marijampolė: Piko valanda, 2018.
2. DOVYDAITIS, Jonas. 120 gyvų lietuvių ugnyje. *Tiesa*, 1944, rugpjūčio 12, Nr. 31, p. 2, 4.
3. FUČIKAS, Julius. *Reportažas su kilpa ant kaklo*. Vilnius: Vaga, 1974.
4. GAIGALAITĖ, Aldona; ŽEPKAITĖ, Regina. *Lietuvos TSR istorija X–XI klasei*. Kaunas: Šviesa, p. 116–117.
5. JOKŪBONIS, Gediminas. *Kai žaidė angelai. Atsiminimai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009.
6. Justo Paleckio kalba 1944 m. rugpjūčio 29 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos posėdyje. *Tiesa*, 1944, rugsėjo 1, Nr. 48, p. 2–3.
7. KATILIUS, Vytautas. Žudikams vadovavo „Jurgis“. *Gimtasis kraštas*, 1990, vasario 2–8, Nr. 5, p. 1, 4.
8. KEŽINAITIS, Petras. Lietuva hitlerinių žudikų rankose. *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 39–159.
9. KRIVICKAS, Sigitas. *Didžiojo Tėvynės karo vietomis*. Vilnius: Mintis, 1976.

10. Pirčiupio tragedija. *Vakarinės naujienos*, 1959, vasario 28, Nr. 50, p. 3.
11. MARCINKEVIČIUS, Justinas. *Kraujas ir pelenai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960.
12. MIČIULIENĖ, Jūratė. Pirčiupių tragedija be sovietinės propagandos. *Lietuvos žinios*, 2014, liepos 18, p. 10–11.
13. MUŠINSKIENĖ, Julija. Netiesa apie Pirčiupį. *Gimtasis kraštas*, 1990, spalio 4–10.
14. *Naujausių laikų istorija*. Vadovėlis 10 klasei. Sudarė Algis Kasperavičius, Rimantas Jokimaitis ir kt. Vilnius: Kronta, 2001.
15. PATAPIENĖ, L. *Paneriai-Pirčiupis*. Lankstinukas. Vilnius: Mintis, 1969.
16. Pirčiupių tragedija daugiau niekada nepasikartos. *Tarybinis mokytojas*, 1960, liepos 28, Nr. 60, p. 1.
17. *Pirčiupių tragedijos kaltininkai*. Dokumentų rinkinys. Sudarė Kazys Rukšėnas. Vilnius: Mintis, 1975.
18. PRANCKŪNAS, Edvardas. Lietuvių tauta – tarybinei armijai. *Literatūra ir menas*, 1972, rugsėjo 16, Nr. 37, p. 8–9.
19. *Rekomendacijos moksleivių ekskursijai maršrutu Paneriai–Pirčiupiai–Vilnius, skirtos Tarybinės liaudies žygdarbiui Didžiajame Tėvynės kare atminti*. Vilnius, 1986.
20. РОГАЧЕВСКИ, Владимир. *Мать Пирчюписа: памятник жертвам фашизма*. Москва: Государственное издательство Искусство, 1964.
21. SINKEVIČIUS, Sigitas. *Pirčiupiai*. Vilnius: Mintis, 1974.
22. STANKERAS, Petras. Didelė mažo kaimo tragedija. *Veidas*, 2009, birželio 1, Nr. 22, p. 42–43.
23. Šventai saugosime žuvusių kovos draugų atminimą! *Tiesa*, 1957, liepos 24, Nr. 173, p. 1–2.
24. STAŠAITIS, Stanislovas; ŠAČKUTĖ, Jūratė. *Tėvynės istorijos puslapiais. Lietuvos istorijos vadovėlis V klasei*. Vilnius: Margi raštai, 2003.
25. ŠEPETYS, Lionginas. *Žmogus, menas, aplinka*. Vilnius: Vaga, 1978.
26. TAMULAITIS, E. Pirčiupio aukoms atminti. *Vakarinės naujienos*, 1958, birželio 3, Nr. 109, p. 1–3.
27. Tarybų Lietuvos darbo žmonės pagerbė Pirčiupio kankinius. *Tiesa*, 1957, birželio 18, Nr. 142, p. 1.
28. UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupio kaimo tragedija*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958.
29. UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupio tragedija*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
30. UŽDAVINYS, Vincas. *Pirčiupis*. Vilnius: Mintis, 1969.

Archyviniai šaltiniai

1. 1944 m. birželio 19 d. Genriko Zimano (Jurgio) radiograma A. Sniečkui. *Lietuvos ypatingasis archyvas*, f. 1, ap. 1, b. 413.

2. 1958 m. gegužės 12 d. LKP(b) CK biuro nutarimas „Dėl geresnio archyvinių dokumentų ir faktų, demaskuojančių buržuazinius nacionalistus, panaudojimo partinėje propagandoje“. *Lietuvos ypatingasis archyvas*, f. 1771, ap. 191, b. 527.
3. Atviro konkurso Eišiškių rajono Pirciupių kaime nuo hitlerinio teroro žuvusiems paminklo projektui sukurti sąlygos. *Lietuvos literatūros ir meno archyvas*, f. 1, b. 159.
4. 1960 m. liepos 11 d. LKP CK(b) biuro posėdžio protokolas Nr. 20. *Lietuvos ypatingasis archyvas*, f. 1771, ap. 206, b. 145.
5. LTSR Revoliucijos muziejaus 1985 m. darbo ataskaita. *Lietuvos literatūros ir meno archyvas*, f. 342, ap. 1, b. 3679.
6. LTSR Revoliucijos muziejaus 1986 m. darbo ataskaita. *Lietuvos literatūros ir meno archyvas*, f. 342, ap. 1, b. 3745.

Interneto šaltiniai

1. AVERKIENĖ, Rūta. *Pagerbė Pirciupių tragedijos aukas*. Prieiga per internetą: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2016/06/10/likim_02.html.
2. AVERKIENĖ, Rūta. *Prisiminta Pirciupių tragedija*. Prieiga per internetą: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2004/06/18/darb_01.html.
3. BURACK, Emily. „Never again“: *From a Holocaust Phrase to a Universal Phrase*. Prieiga per internetą: <https://www.jpost.com/diaspora/never-again-from-a-holocaust-phrase-to-a-universal-phrase-544666>.
4. Istorikas G. Miknevičius: *Sovietų armijos siautėjimu Lietuvoje baisėjosi net A. Sniečkus*. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/istorikas-dokumentai-rodod-kad-raudonosios-armijos-siautejimo-mastais-lietuvoje-baisejosi-net-a-snieckus-582-1025900>.
5. *Konferencija – Pirciupių tragedijai – 70*. Prieiga per internetą: <http://genocid.lt/centras/lt/2189/a/>.
6. *Lidice memorial and reverent area*. Prieiga per internetą: <http://www.lidice-memorial.cz/en/memorial/memorial-and-reverent-area/>.
7. MAKACINAS, Teisutis. *Pirciupio pelenai* (kantata). Vilnius, 1960. Prieiga per internetą: <https://www.mic.lt/lt/baze/klasikine-siuolaikine/kuriniu-paieska/6071/>.
8. *Oradour-sur-Glane Memorial Center*. Prieiga per internetą: <https://www.oradour.org/>.
9. *О возложении венков и цветов по случаю 75-ой годовщины трагедии в деревне Пирчюпяй*. Prieiga per internetą: <https://lithuania.mid.ru/-/o-vozlozenii-venkov-i-cvetov-po-slucau-75-0j-godovsiny-tragedii-v-derevne-pircupaj>.
10. *Pirciupių muziejus parduotas už 54 tūkst. litų*. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/pirciupiu-muziejus-parduotas-uz-54-tukst-litu.d?id=1409619>.
11. *Pirciupių tragedija ir ką iškreipė garsusis sovietmečio filmas*. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1289798/pirciupiu-tragedija-kaip-tai-ivyko-ir-ka-iskraipe-garsusis-sovietmecio-filmas>.

12. *Пирчунис 2009 – 65 лет трагедии, 1 часть*. Prieiga per internetą: https://www.youtube.com/watch?v=YDDUEhsnGaw&ab_channel=VladimirMorar.
13. *Privatizuoto Pirčiupių muziejaus pastato eksponatus siūloma perkelti į Varėnos krašto muziejų*. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/privatizuoto-pirciupiu-muziejaus-eksponatus-siuloma-perkelti-i-nauja-varenos-krasto-muzieju.d?id=1424841>.
14. *Трагедии в Пирчюняй – 75 лет*. Prieiga per internetą: https://www.youtube.com/watch?v=4MXx1EaRMi0&ab_channel=ObzorLT.
15. *1997–2020 m. LGGRTC išleisti leidiniai*. Prieiga per internetą: <http://www.genocid.lt/centras/lt/2966/a/#LT>.
16. VISOCKAITĖ, Jūratė. *Restauracija: Faktas, 1980*. Prieiga per internetą: <https://literaturairmenas.lt/kinas/jurate-visockaite-restauracija-faktas-1980>.
17. VITKUS, Zigmąs. *Pirčiupiai – maskvėnų ar mūsų?* Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1184281/zigmas-vitkus-pirciupiai-maskvenu-ar-musu>.

Kiti šaltiniai

1. 1980 m. Lietuvos kino studijos kino filmas „Faktas“. Scen. aut. Vytautas Žalakevičius, rež. Almantas Grikevičius.

“Burned, but not Burnt”: Meanings of Pirčiupiai and Their Change in Soviet and Independent Lithuania

Dr. Zigmąs Vitkus

Institute of Baltic Region History and Archaeology, Klaipėda University, Herkaus Manto st. 84 (VI korpusas), LT-92294, Klaipėda
 Email: zigmas.vitkus@ku.lt

Summary

The article examines the development of the Pirčiupiai Memorial – the first memorial established in Soviet-occupied Lithuania to commemorate the victims of Hitler’s terror – and the role of the story of the destruction of the village of Pirčiupiai in the of Soviet culture of memory and then in independent Lithuania.

At the turn of the 1960s and 1970s, as the Khrushchev regime renewed and reinforced the narrative of the Great Patriotic War, the story of the destruction of the village of Pirčiupiai was singled out as one of the most important symbols of this period. During the years of Soviet

occupation, this story was used first of all to justify the fundamental ideological assertion that the target of Nazi repression, terror, and mass murder was the whole of “soviet” Lithuanian society and the Lithuanians; 2) to marginalize the significance of the victims of the Jewish genocide; and 3) to conceal the crimes committed by the USSR army and the NKVD forces in the rural areas of eastern Lithuania in 1944–1945: the mass burning of villages and the repression of civilians.

The Soviet narrative maintained the ambivalent images of Pirčiupiai as (1) a peaceful Lithuanian village that was destroyed by Germans and the “bourgeois nationalists” who assisted them, and (2) a village that resisted and supported Soviet partisans (this image was strengthened over time), with an emphasis on the storylines of the village that was “burned alive” and “resurrected from the ashes” in the Soviet period.

The monument to the Mother of Pirčiupiai was not affected by the wave of removal of Soviet-era monuments from Lithuania’s public spaces in 1989–1991. This exception can be explained by 1) the fact that the monument stood on the authentic site of the mass murder, and 2) the universal semantics of the object (the figure of a grieving mother). The history of the destruction of Pirčiupiai itself, 1) due to the counter-reaction to the intensive use of it during the Soviet period and the set of associations created during this period, 2) other priorities of Lithuanian commemoration policy, and 3) socio-economic circumstances, became a secondary commemorative site in the Lithuanian memorial landscape.

The failure of Lithuanian public organizations, various interest groups, and political elites to identify Pirčiupiai as an important memorial site for the collective identity of the Lithuania society (or even for their own “political visibility”) eventually created a favorable environment for the representatives of third authoritarian countries (Russia and Belorussia) to develop their own neo-Soviet historical narrative.

Since 24 February 2022, following Russia’s invasion and genocide of Ukraine, the soft regulation of historical imagery, which was carried out for many years by representatives of the Russian Federation and the Republic of Belarus at public events in Pirčiupiai and other places of IIWW, is no longer working and does not seem to have any future.

Gauta / Received 2021 04 07

Priimta / Accepted 2023 02 13